

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1969 • Ч. 4 (100)

**ПРЕСА ПАТРИЦІ КИЛИНИ «ВЕР-
ШНИКИ»**

**С. ГОРДИНСЬКИЙ ТА І. КОШЕ-
ЛІВЕЦЬ ПРО ПЕРЕКЛАДИ**

**«ВІДКРИТИЙ ЛИСТ» З УКРАЇНИ
ДО 50-ЛІТТЯ З ДНЯ СМЕРТИ
М. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО**

**«SUČASNIST» — APRIL 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025

USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Галина Севрук
«Запорозжці»,
кераміка.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1969 · Ч. 4 (100)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

*Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.*

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Перелітні птахи

Олег Коверко

ІРИС

Ти знав мене і раніше,
та проходив крізь мою доброту
з віддаленим обличчям пісні.
Час минув.
Я скупала своє тіло
у сльозах пристрасти,
дала йому солону волю самоти
і лоскіт бурхливої заграви.
Тепер я матір.
Жадоба завершень
з невдачею несподіваних досягань,
що зустрічає блакитний струмінь
твоїх долонь
на білім тілі свого неба
і думає про спогад синьої ріки.

ПЕРЕЛІТНІ ПТАХИ

Перелітні птахи,
дивні ворожбити неба,
розплутали крила пташиної пам'яті
і летом швидкого шуліки
поринули в притихле нутро спогадів.
Розбурхали незримі почування розвіяного пір'я
і уклалися сніжинним жмуттям бажань
у луки пустотливих обіймів.

Повільні птахи,
легкі помахи недосяжної плавби,
втиснули гладкі долоні почувань
у запорошені шпихліри пам'яті
і очима віддалених поцілунків
створили чудо опису із повислого пилу минулого.

Ніжні птахи,
лебедині шрами весняних вітрів,
залишилися вічнозеленими мощами
на бурливих рисах безжурних дерев юности.

ЛАДО

Літепла темінь тихо дихала
 лагідним полуменем свічки
 і відтінювала довгі, довгі рифи рук,
 що розбивали хвилюючі припливи
 вигладженої глибини,
 захованої у затишних шарудіннях
 розпещеного дна шепітливої затоки.

Ладо тугих м'язів
 білою лелекою розтягнув м'яке тіло
 нагим полем бурливого лету
 і вогкими крилами розправив
 брилинні краплі дощу,
 що наскрізь просякли промите тіло
 липким варивом чудних розливів.

Небуденні вітри моря
 перебендями перебивали двомовні думи
 нектарної ніжності
 і заливали її у круглі крила
 синіх незабудок.

МІМОЗА

Ти була пережиттям,
 не була надхненням,
 і тому не писатиму
 тобі про ладан
 і леваду залищянь.
 Неписатиму.
 Час скропив наш розум
 сльозою сподівань
 тільки хвилино
 і виростив чутливу
 мімозу
 у глухім полі почувань,
 і в лагідній лякрімі пам'яті.

СВІДКИ

Ти нікуди не втечеш
 від м'яких дотиків
 наших звуків,
 і квіти,
 мертві свідки,
 освічені світлом свічі,
 стануть
 невідкличною луною
 назавжди.

Ти не втечеш,
 бо тобі всі виходи закриті.
 Я був у них
 і забрав
 ключі лебединих пестощів
 для себе.

У тебе спогад.

БАЛЯДА ПРО ВТОМЛЕНЕ ТІЛО

Надворі мрячний ранок,
 і промені сонця
 ще не встигли зніяковіти
 на білих брижах дня.
 Мое тіло ліниво лежить
 на м'якім покривалі ночі
 і догоряє жовтим полуменем
 віддаленого маяка.
 Думки плиткими альбатросами
 кружляють розгубленою дугою
 довкола щілин янтарного світла
 і розбивають свої глибокі лоби
 об масивну глухоту черепа.
 Тоскність непевности злизує
 неспокійний стовпчик цікавості,
 питає:
 була ти зі мною вперше?

У ЛІСІ

У лісі дерева сонцем	зняться
у лісі	сині очі
змучені уяви	твого неба
заснули	дивляться на мене
під старовинним	зором
мохом	невинного листя хоч
на гладких полосах	я знаю
зелених віддихів	що твоє галуззя
і	уже
знять про	давно
соняшні дерева	зрубали лісоруби
у лісі дерева сонцем	снилися

Вершники

Патриція Килина

Переклад з англійської Світлани Кузьменко

ДІЯ I

СЦЕНА 1

Сцена відбувається пізно по полудні першого дня. Кімната (в якій відбувається дія цілої п'єси) умебльована елегантно, але як на аристократичний, але безпретенсійний смак сільської заможної родини, просто. Письмовий стіл, килими ручної роботи, великий стіл, стільці, радіо, на стіні — люстро. Вікна. Сходи, що зникають на другому поверсі. Одні двері ведуть на передню частину подвір'я, другі — на відкриту веранду над садом.

КА-ЛІ заходить з веранди. Іде повільно вперед, немов ві сні чи мріяє і, ні до кого зокрема не звертаючись, тихо починає свою розповідь.

КА-ЛІ. Ватага вершників простувала горбами. Кінські стегна виблискували, ніби бронзові щити. Які б то були щити! Давно занурені в чорні води землі, тоді врятовані від загибелі якоюсь доброю людиною, відлочені й обернені до сонця. Раптово вершники кинулись у чвал і зникли. Один, одначе, залишився позаду, далі простуючи неквапно, ніби ліниво, а його очі супроводжували інших, що помчали в далину. Можливо, він хотів погнатися за ними, але не міг. Тепер вони були вже ген далеко. Зненацька, за крутим горбом, вони зникли з поля зору — наче б пірнули в провалля й розбилися. Коли вершник, що залишився позаду, побачив це, він посміхнувся. Можливо, він думками поринув у якийсь задум чи дорогий йому спогад, щось таке, про що нагадали зникаючі вершники.

(Говорячи, він все більше і більше заглиблюється в те, що каже, аж поки починає описувати зникнення вершників. Після цього його хвилювання згасає, ніби він прокинувся з живого спомину. Коли він закінчує, входить БАТЬКО).

БАТЬКО. Ти ще не готовий?

КА-ЛІ. Я казав тобі, що я не хочу йти.

БАТЬКО. Поїзд уже прибув, і вони стоять там під пекучим сонцем, проклинаючи той день, коли покинули місто.

КА-ЛІ. Чому вони не залишилися там? Що вони хочуть від нас? Вони навіть не сказали, як довго вони тут будуть.

БАТЬКО. Певно, недовго. Вони занудяться тут, залишивши позаду все своє товариське життя. Я не бачив своєї сестри, відколи виїхала родина.

КА-ЛІ. Що вона тут хоче після такого довгого часу? В своїх принагідних листах вони завжди запевняли тебе, як добре їм там поводитися.

БАТЬКО. Поки я піду, поясни мені щось. Чого це нарікає на тебе старший пастух?

КА-ЛІ. Ота дочка його знову вішається на мое стремено. Прямо на полі, на очах у людей, що працюють.

БАТЬКО. Він сказав, що ти її вдарив.

КА-ЛІ. Як же інакше я міг її змусити, щоб пустила? (Сміється). І коли я від'їжджав, вона вигукнула: «Впав би ти з свого білого коня!»

БАТЬКО. Він казав, що його дочка не повинна ганятися за тобою. Він батожить її за це, а ти не маєш права зачіпати її.

КА-ЛІ. Всі вони хочуть одружити мене з своїми дочками.

БАТЬКО. Вони хочуть доброго, працьовитого зятя. Яким ти й будеш. Чоловік завжди вибирає якусь жінку, одружується з нею, має з нею дітей, і вони не розуміють...

КА-ЛІ. (перебиваючи). Чому ти ніколи не одружився? Вони розпускають плітки також і про тебе.

БАТЬКО. Сину мій...

КА-ЛІ. Вчора я тільки підстрожив свого коня і відіпхнув її набік. Та сьогодні я спалахнув — сердитий, сповнений передчуттів. Сьогодні я подивився в люстро і перший раз побачив, що моє волосся сивіє.

БАТЬКО. Ти ще молодий. Того самого віку, що був і я, коли, після переїзду родини, перебрав господарство.

КА-ЛІ. За кілька років моє волосся буде біле, як грива моєї сивої кобили.

БАТЬКО. Наше життя минає швидко. Іди до школи, роби щось! Я ціную твою допомогу тут: ніхто не може так добре і спокійно наглядати за людьми, як ти. Але ти можеш робити кращі речі.

КА-ЛІ (сміючись). Що ж мені вивчати? Тваринництво? Я знаю його досить добре. Філософію? Я знаю її аж надто добре.

БАТЬКО. Іди до міста, до університету. Я буду гордий. Ти молодий, і ти марнуєш себе.

КА-ЛІ. Ти завжди говориш про місто. Чому ти не пішов туди сам? Тоді я, може, ніколи не народився б чи навіть не був би зачатий.

БАТЬКО. Я прийняв тебе за дитину, я виховав тебе в моєму домі. І ти дорікаєш мені!

КА-ЛІ. Я не можу ні дорікати, ні хвалити тебе за те, що ти робив тоді, бо мене ще не було на світі. Можливо, я більше твій син, ніж ти будь-коли про це говориш.

БАТЬКО. Говори!

КА-ЛІ. Я вже довгі роки виношую цю думку, та ніколи не відважився висловити її. Ти сам зробив мене з моєю матір'ю. Як довго вона була тут з своїм чоловіком? Досить довго, щоб я міг бути зачатий і народжений. Я думаю, вона хотіла забити себе й мене від сорому. Я ніколи не ходжу до того поля, де вона померла. Я ніколи не відвідую її могили. Правда не в землі. Скажи мені, ти покорив мою матір? Хіба ти любив би мене, якби я не був твоїм власним сином?

БАТЬКО (*примушуючи його стати перед люстром*). Порівняй своє лице з моїм. Існують певні прикмети, певні риси, що передаються з роду в рід. Чи ти бачиш у собі мої прикмети, мої риси?

КА-ЛІ. Люстро не є добрим свідком.

БАТЬКО. Що злого, якби я був твоїм батьком?

КА-ЛІ. Ти покорив її!

БАТЬКО. Я б ніколи не наважився її доторкнутися. Ти ж знаєш, які тут суворі звичаї.

КА-ЛІ. Ти покорив мою матір!

БАТЬКО. Чому б ти мав соромитися моєї крові? Жодна людина не є окремим містом, лише містом на місті, де кожне побудоване на руїнах попереднього. Якби я був твоїм батьком, чи ти ненавидів би мене?

КА-ЛІ. Я хотів би, щоб ти ним був. Одначе для тебе добре, що ти ним не є. Признайся, це єдине пояснення. Чому ти ніколи не намагався відшукати моєї родини? Я мушу мати десь своїх власних тіток та кузенів.

БАТЬКО. Ти їм чужий. Вони жебраки, волоцюги, як були і твої батьки.

КА-ЛІ. Ти тримає мене тут для себе. Чи ти мій батько, чи ні — ти самолюбєць. І чи я твій син, чи ні — я твоє безсмертя. Але я не матиму синів.

БАТЬКО. Які палкі слова, гіркі слова...

КА-ЛІ. Ми говоримо забагато. Тітка і кузина чекають тебе. Можливо, їм цікаво по всіх цих роках побачити, якого дикого сина ти маєш. Можливо, ви з тіточкою нас, кузенів, одружите.

БАТЬКО. Поки вони тут, будь добрий.

КА-ЛІ. Я тільки обіцяю, що одного дня я змушу тебе говорити.

БАТЬКО. Я сказав тобі правду!

КА-ЛІ. Правда! Правда! Хай я вмру за правду. Вони чекають тебе під пекучим сонцем!

(БАТЬКО виходить у передні двері, КА-ЛІ залишається на сцені один).

КА-ЛІ. Отже, він — мій батько, отже, він і не — мій батько. Для мене все або нічого є правдою. Кожна думка, що її люди вимріяли, — правда чи неправда. Як мені знати, коли я ношу позичений одяг, проказую позичені молитви, шаную позичених предків? Як я можу знати правду, коли моя правда похована в землі, викопана антикварами, вишкрябана, вимита, відполірована і виставлена на показ у музеї? Як я можу знати правду, коли моя правда вже стала легендами й піснями?

СЦЕНА 2

Сцена відбувається увечорі того самого дня. Стіл накритий для невеликої вечірньої перекуски, з пляшкामі вина. БАТЬКО на сцені один, відкорковує пляшки. Він підходить до відкритих дверей на веранду і гукає).

БАТЬКО. Ка-лі! *(Не дістає відповіді, повертається до столу. Входить, модно вдягнена, ЄВИНА МАТИ).*

ЄВИНА МАТИ. Ми вже тут годину, а твій син ще не привітав нас.

БАТЬКО. Мабуть, він помандрував до саду і не чув, як я кликав. Чи ви з Євою вже влаштувалися там, нагорі? Чи знайшли все потрібне?

ЄВИНА МАТИ. Дивно, що я спатиму в старій батьковій кімнаті. Чому мені не спати в моїй старій кімнаті? Я спробувала двері, але вони замкнені.

БАТЬКО. Деякі кімнати ми позакривали. Ми їх не потребуємо, а гості бувають зрідка.

ЄВИНА МАТИ. Я не маю права на батькову кімнату. Будинок виглядає меншим і темнішим, ніж залишився в пам'яті. Він був такий великий, і було в ньому стільки світла й тіней. Але все — те саме, навіть килими. *(Ходить, розглядаючи все, по кімнаті).*

БАТЬКО. Килими витерлись. Але вони були ткані тут, і їх тяжко було б викинути. Однаково для нас двох це не має значення. Ми самітники.

ЄВИНА МАТИ. Самота — це добро. Я не мала її з часу дитинства. З того часу, як пішла звідси.

БАТЬКО. Я повинен був піти до міста з вами.

ЄВИНА МАТИ. Ні, ні, не сумнівайся. Ти розумно зробив, що залишився. Можливо, я навіть вирішу повернутися сюди жити.

БАТЬКО. А як же з Євою? Вона народилася в місті — чи сподобається їй тут? Між іншим, де вона? Незабаром будемо їсти.

ЄВИНА МАТИ. Ще досі перед люстром передягається та причепурюється. Наш дорожній одяг був чорний від пилу. Це така довга подорож. Я навіть забула, як це далеко.

БАТЬКО. Я сподіваюся, ви взяли з собою якийсь зручний одяг. Ваші шовки не такі відпорні на пил, як шкіра.

ЄВИНА МАТИ. Єва ставить мені різного роду питання про наше старе життя. Отже, я радо покажу їй, як ми, «володарі гір», колись жили. Чи ти бачив її, коли проїжджали пастухи, як ми щойно прибули? Коні запорошені і спітнілі? Вона від хвилювання аж скрикнула!

БАТЬКО. Ка-лі може їй показати все, поки ми, старі, розмовляємо.

ЄВИНА МАТИ. Так, хай молоді побудуть разом. З твоїх листів до родини складалося враження, що він добре вихований, розумний, культурний. У Єви дурні приятелі, і вона любить танці, ігри, забави, хоч дивно — вона якось несподівано серйозна в справах релігії. Вона з приємністю згоріла б на кострищі, та тільки в найкращій суєні. Можливо, Ка-лі зможе зацікавити її іншими серйозними речами. Хоч би мистецтвом.

БАТЬКО. І, можливо, вона розважить його трохи. Він завжди тихий, але останніми днями він такий понурий, що просто лякає мене.

ЄВИНА МАТИ. Я така рада, що ти запросив нас шриїхати. Я вже роками думала про це, та якось ніколи не могла зібратися на подорож.

(Входить ЄВА, одягнена екстравагантно, як і її мати).

ЄВИНА МАТИ *(обнімаючи ЄВУ за стан)*. Подивися на неї... Чи ж вона не молода, і не сильна, і не гарненька?

БАТЬКО. З твоїх листів я склав собі образ багато молодшої дівчини.

ЄВИНА МАТИ. Вона — жінка моди, зоря товариства. Усе місто у неї в ногах.

ЄВА. Ти щипаєш мою руку. *(Визволяється, стурбовано оглядається)*.

ЄВИНА МАТИ *(вхопивши її руку знову)*. Поки він прийде, розкажи Єві про нього. Це така захоплююча історія. Вона досить доросла, щоб знати деякі родинні секрети.

ЄВА. Він? Мій кузен? У мене забагато кузенів.

БАТЬКО. Я можу розказати їй, але вона не зрозуміє, а він ніколи не пояснить. Можливо, він взагалі не схоче з нею розмовляти.

ЄВА. Чоловіки завжди розмовляють зі мною. Чом би йому не хотіти?

БАТЬКО. Він може бути грубий. Ви, можливо, дивувалися, чому наша родина ніколи не розмовляє про мою дружину. Я ніколи не одружувався, і Ка-лі не моя дитина. Його батько і мати походили з цієї розпорошеної, виміраючої, окраденої раси, до якої одні з нас ставляться з презирством, а інші з співчуттям. Вони працювали тут деякий час, і Ка-лі народився тут. На пасовищі, куди вона пішла на прогулянку. Вона померла в траві, біля коней, що стояли навколо. Ми влаштували їй похорон; після цього батько зник.

ЄВИНА МАТИ. І ти не шукав ні його, ні родичів когось із батьків.

БАТЬКО. Де їх шукати? Їх так мало, цих людей, і вони такі боязкі: вони, як перепели, зникають у кущах.

ЄВИНА МАТИ. Якщо ти так хотів дітей, ти повинен був одружитися і мати своїх власних.

БАТЬКО. Він був покинутий напризволяще. Коли ніхто не опікується такими дітьми, що з ними стається?

ЄВИНА МАТИ. Діти тямущі. Вони добре дають собі раду.

БАТЬКО. Я часто думаю, чи не зробив я помилки, затримавши його в себе. У чому помилка — не знаю. Йому краще зі мною, ніж з ними. Я виростив його добре, і люди поважають його. Довгий час я навіть хотів, щоб він ішов вчитися. До міста. Але він відмовляється. *(Під час цієї розмови кризь двері на веранду, тихо і непомітно, входить Ка-лі).*

ЄВА *(яка сильно зацікавилася розмовою)*. Отже він один з них. Я читала про них у школі. Ми їх підкорили.

КА-ЛІ *(виходячи наперед)*. Не читай книжок. І не слухай казок, що їх батько оповідає про мене.

ЄВА. Чи ти мій кузен?

КА-ЛІ. Мій батько щойно сказав тобі, що я тобі не кузен.

БАТЬКО. Іди сюди і привітай гостей. *(КА-ЛІ слухається)*. Вони будуть тут тільки короткий час, а ти вже втратив цілу годину. *(До ЄВИНОЇ МАТЕРІ)*: Як довго ви тут будете? Ти написала в кількох рядках, що приїдеш, і більше нічого.

ЄВИНА МАТИ. Ми залишимося на три дні. Я хочу познайомити Єву з деякими з тих старих шановних родин, яких ми знали перед тим, як переїхали до міста. І показати, як ми колись жили. Бачиш, Єва одружується. Це було погоджене якраз перед нашим від'їздом.

КА-ЛІ *(до ЄВИ з слабкою усмішкою)*. Вітаю.

БАТЬКО. Тож вип'ємо. За поворот до старих днів — за пляни на нові дні. Ви напевно голодні. Вачите, стара куховарка на теплий літній вечір приготувала нам холодну вечерю. *(Вони йдуть до столу і сідають. БАТЬКО наливає вино)*. Це вино зроблене тут, з таких старих виноградників, що вже ніхто й не пам'ятає, хто їх садив. Це добре старе вино — старіше, ніж Ка-лі.

КА-ЛІ. Дайте я вип'ю, якщо в ньому мое життя.

БАТЬКО. Тост. Хто скаже — за що?

КА-ЛІ. За мою кухню, з приводу її заручин, і за щастя в житті. Бо у цьому вині також і її життя.

ЄВИНА МАТИ. Добре сказане.

(Вони п'ють, починають їсти. Хтось стукає в двері, і БАТЬКО іде відчиняти).

БАТЬКО. Вибачте, на хвилинку. Ми ділимося тут працею з слугами. *(Виходить)*.

ЄВА *(до КА-ЛІ)*. Ви проголошували тост до мене, як до кухні. Але ви сказали перед тим, що ми не рідня.

КА-ЛІ. Це вино посвоячило нас. Не розмовляйте — їжте. Ці тарілки і склянки були зроблені ще перед тим, як ми з вами народилися. Навіть це м'ясо, з щойно забитих тварин, і ці овочі, щойно зняті з дерева, мають зв'язок із старовиною. Може, п'ючи старе вино, ми можемо знайти собі предків.

ЄВА. Ви дивуете мене.

(Входить БАТЬКО, говорить до КА-ЛІ).

БАТЬКО. Частина людей там, і вона з ними. Вони не сердиті, але сказали мені: «Хай буде справедливість. Хай він вийде і вибачиться перед нею».

КА-ЛІ. Скажи їм, нехай ідуть геть. Вони не мають права сюди приходити.

БАТЬКО. Ти знаєш, що я справедливий. І вони мають справедливу скаргу.

ЄВИНА МАТИ. Яку?

БАТЬКО *(до КА-ЛІ)*. Вийди до них.

КА-ЛІ. Чи батько покарав її?

БАТЬКО. Так. Тепер ти мусиш бути покараний.

КА-ЛІ. Вони мене не одружать! *(Виходить з БАТЬКОМ)*.

ЄВИНА МАТИ. Що діється?

ЄВА *(сміючись)*. Мій кузен потрапив у халепу з дівчиною.

ЄВИНА МАТИ. Чоловіки — дивні і вульгарні сотворіння.

ЄВА. О, хто ж є невинний.

ЄВИНА МАТИ. Ти невинна.

ЄВА. Не насміхайся з мене. Ти також.

ЄВИНА МАТИ. Ти маєш на увазі, що я недосвідчена.

ЄВА. Я маю на увазі, що ти невинна.

ЄВИНА МАТИ. І так само ти, моя дівчино.

ЄВА. Так, маєш рацію. Я також.

ЄВИНА МАТИ. Ти щойно заперечила сама себе. Ти сказала, що немає невинних.

ЄВА (*весело*). Ми всі невинні. Іншими словами, ми всі винні.

ЄВИНА МАТИ. Ти спантеличуеш мене. Що ж там діється?

ЄВА. Мій кузен попав у халепу з дівчиною.

ЄВИНА МАТИ. Мені її шкода.

(*БАТЬКО і КА-ЛІ заходять, сідають*).

БАТЬКО. Що за спосіб просити вибачення!

ЄВИНА МАТИ. Чи можемо спитати, що трапилося? Чи це родинний секрет?

БАТЬКО. Це тут не секрет — це загальна плітка. Дочка старшого пастуха закохалася в нього. Сьогодні вона зупинила його, щоб щось сказати, а він її вдарив.

ЄВИНА МАТИ (*сміючись*). Я очікувала розповіді про спокусу.

ЄВА. А я очікувала розповіді про гріх.

БАТЬКО. Позаду неї стояв її батько, її родина і кілька вершників. І Ка-лі сказав їй: «Я вдарив тебе, отже, тепер удар мене. Стільки разів, скільки хочеш».

ЄВА. Що ж вона зробила?

БАТЬКО. Вона повернулася і пішла геть. І вони всі пішли за нею.

КА-ЛІ. Чи вона хоче одружитися зі мною? У мене немає ні роду, ні імени. Я нічого від тебе не успадкую. Я нічого не можу їй дати. Хай вона дасть мені опокій.

ЄВИНА МАТИ (*до КА-ЛІ*). Який ти гордий.

БАТЬКО. Я не хочу, щоб ти одружувався з нею. Але не зневажай її.

КА-ЛІ. Хіба це — спосіб розважати наших гостей? (*До ЄВИНОЇ МАТЕРІ*): Розкажіть нам про Євиного нареченого.

ЄВИНА МАТИ. Він син багача. Він має добре становище в суспільстві, і його рід такий старий, що аж проржавів від слави. Його моральність бездоганна. І він навіть потішний.

КА-ЛІ (*до ЄВИ*). Це все, що можна очікувати від чоловіка. Але я завжди думав, що такі герої існують тільки в старих романах і казках.

БАТЬКО. Де ти житимеш після свого одруження?

ЄВА. О, це ще не скоро, дядьку.

ЄВИНА МАТИ. Ти житимеш у місті.

ЄВА. Можливо, я житиму тут! Тут так гарно...

СВИНА МАТИ (*перебиваючи, говорить до БАТЬКА*). Чи ти покажеш мені решту будинку — кімнати, що ти закрив? (*Вечеря вже скінчена*).

БАТЬКО. Вони порожні. Ми склали там меблі.

СВИНА МАТИ. Я все ж хочу їх побачити.

(*Вони обоє встають і йдуть до сходів. КА-ЛІ не збирається вставати. ЄВА вагається секунду, потім встає*).

СВИНА МАТИ. Моя люба, ти можеш оглянути ці старі речі пізніше. Ка-лі нецікаво оглядати будинок, в якому живе. Дотримай йому товариства.

(*СВИНА МАТИ і БАТЬКО виходять*).

ЄВА. Чи будеш говорити зі мною?

КА-ЛІ. Звичайно.

ЄВА. Мені сказали, що ти грубіян. Зрештою, мені оповідали про тебе багато історій. Вдома я чула про мого «розумного кузена», але я ніколи не дбала, щоб зустрітися з тобою.

КА-ЛІ. Розкажи мені про своє життя. Я завжди хотів поїхати до міста.

ЄВА. Дядько казав нам, що ти не хотів.

КА-ЛІ. Чи ти ходиш на балі, до кабаре, в ресторани?

ЄВА. Так, але ці місця нічим особливим не відзначаються.

КА-ЛІ. Не нарікай на них. Чи ти відвідуєш музеї, концерти, мистецькі виставки?

ЄВА. Ні. Мати каже, щоб я відвідувала, але досі я її ніколи не слухала. Я хочу покинути місто. Хочу подорожувати до далеких земель. Хочу подивитися на людей, побачити що вони роблять, і робити те саме. Я хочу почати життя. Сьогодні, здаєся, я побачила величезні отари худоби. І процесію возів із сіллю. І чоловіків, що їхали поволі, розмовляючи. І худобу, яку різали. І жінок, що несли воду. І я відчула, що стою на краю життя.

КА-ЛІ. Люди живуть так само і в твоєму місті.

ЄВА. Чому ти не прийдеш до міста? Дядько хоче, щоб ти там вчився.

КА-ЛІ. Чому ти так цікавишся моїм життям? Про це немає що розповідати.

ЄВА. Ні, е. Ти знаєш багато речей, які я хочу знати.

КА-ЛІ. Я не можу оповісти тобі ніякої історії. Але я розкакую притчі, байки й різні оповідання.

ЄВА. Ти ніколи не розказував їх нікому?

КА-ЛІ. Ні. Ти не розказуєш своїх таємниць, чи не так?

ЄВА (*приголомшена*). Ні!

КА-ЛІ. Бачиш? Нелегко пояснити себе іншим людям. Вони розуміють байки краще, ніж прості слова.

ЄВА. Чому ти робиш мені честь своїми розповідями?

КА-ЛІ. Я в настрої, щоб використати твою присутність. Але коли б ти прийшла перед тим, як з'явився настрій, я не розповів би тобі нічого.

ЄВА. Що ж це за настрій?

КА-ЛІ. Я трохи старший за тебе, а мій народ швидко старіється, кажуть люди. Коли люди старіються, вони починають більше, ніж будь-коли, турбуватися про безсмертя. Пам'ятники зберігають карбовані імена. Але мое ім'я не викарбоване ніде.

ЄВА. Чи ж ти не віриш у Бога? Пам'ятники — ніщо, коли хтось може жити вічно.

КА-ЛІ. Ні небо, ні пекло не приймуть мене.

ЄВА. Яка мелодрама. Ти говориш так, немов би ти розчарований у коханні.

КА-ЛІ. Не розчарований — покинутий. Я люблю жінку, але вона померла. Я тримаю в своїй кімнаті її череп. *(ЄВА вибухає сміхом)*. Це добрий жарт. Але коли я перестаю думати про її вишкірені зуби і голий череп, я можу уявляти, якою прекрасною вона була. Був час, коли вона думала думки, які дорогі для мене. Вона співала певних пісень, знала певні танці та ігри, притримувалася певних обрядів. Вона шила і носила певні речі, що їй здавалися гарними. Навколо її народ любив і воював за певним звичаєм. А коли вони помирали, їх також хоронили за певним звичаєм.

ЄВА. Так. Все це я вчила в школі.

КА-ЛІ. Байки, байки! Я знайшов череп у горах, на виступі скелі, під кручею. Ніяких інших кісток, навіть нижньої щелепи. Він здавався дуже старим. Хто знає, який дикий звір заніс його туди. А може, хтось упав чи стрибнув зі скель і там загинув.

ЄВА. Так що є череп. На хвилинку я подумала, що ти жартуєш.

(ЄВИНА МАТИ і БАТЬКО спускаються сходами).

ЄВА *(до них)*. Ми провадимо чарівну розмову про мистецтво!

БАТЬКО. Продовжуйте. Ми йдемо на веранду. Увечорі це приємне місце. Приєднуйтеся до нас, коли тільки захочете.

ЄВИНА МАТИ. Коли ми були дітьми, родина там проводила кожний літній вечір. Іноді вдалині ми чули пісні. Квіти пахли так чудово, як і тепер.

КА-ЛІ. Залишіть двері відкритими, щоб і ми могли чути їх запах. Ми вийдемо пізніше.

(БАТЬКО і ЄВИНА МАТИ виходять на веранду).

ЄВА. Розкажи мені ще одну історію.

КА-ЛІ. Однієї на сьогоднішній вечір досить.

ЄВА. Ми будемо тут тільки три дні, і частина цього часу піде на відвідини людей. Ти напевно знаєш тисячі історій.

КА-ЛІ. Я розповім їх тільки тоді, якщо ти їх запам'ятаєш.

ЄВА. Запам'ятаю.

КА-ЛІ. І не тільки на короткий час.

ЄВА. Ні — назавжди.

КА-ЛІ. Одного разу жив собі хлопець, який не був подібний до свого батька. Одного дня старий чоловік відвідав його батька, і довго говорив мовою, якої хлопець не розумів. Тоді батько сказав хлопцеві, що він насправді — не його син. Його справжні батько і мати померли, а старий чоловік був їхнім родичем. Хлопець дивувався, але боявся, що вони говорять неправду, тому що не розумів їх. Тоді старий чоловік заговорив до нього; він говорив довго, немов оповідаючи щось. Хлопець здавалося, що старий чоловік каже йому не те, що сказав йому батько. І коли старий чоловік поклав на обличчя хлопцеві свою зморщену руку і, втупивши в нього палкий погляд, повторяв і повторяв йому: «Ка-лі, Ка-лі, Ка-лі», хлопець почав плакати.

(ЄВА деякий час сидить тихо).

ЄВА. Я вивчатиму речі, які ти вивчав.

КА-ЛІ. Не турбуйся ними. Краще з'їсти делікатний обід у ресторані.

ЄВА. Розкажи мені більше.

КА-ЛІ. Дай мені трохи більше часу придумати цих оповідань. І пам'ятай їх. Чи можеш це зробити? Зроби мене безсмертним.

ЄВА. Я вже пообіцяла. Тобто, я зроблю це для тебе, коли ти щось зробиш для мене також.

КА-ЛІ. Ти зі мною *торгуєшся*?

ЄВА. Так. Зробити тебе безсмертним не буде легко. Я хочу якусь нагороду.

КА-ЛІ. Яку нагороду?

ЄВА. Розкажи мені *справжню* історію. Не ту, що ти вигадася, лежачи без сну цієї ночі. Живу історію. Найкращу, найбільшу історію, яку тільки можеш розказати. Ту, в якій ти береш участь сам.

КА-ЛІ. Як я можу розказати справжню історію? Я не існую.

ЄВА. Ти міг би існувати. Інакше б я не просила.

КА-ЛІ. Про що ти говориш?

ЄВА. Ти віриш, що ти не існуєш, і таким чином розповів цю історію тільки мертвим. Але ти можеш жити і можеш розказати її живим.

КА-ЛІ. Подумати, що я тобі довіряю!

ЄВА. Значить, ти розумієш мене.

КА-ЛІ. Ти мене гарненько ввіймала в пастку.

ЄВА. Якщо тобі не подобається моя умова, я можу дуже легко взяти свою обіцянку назад.

КА-ЛІ. Я мрійник і брехун. Що ж я зробив?

19

ЄВА. Подумай. Я ще не зломилася своєї обіцянки. І дай мені знати, що вирішиш. У нас немає багато часу. Чи побачу тебе завтра?

КА-ЛІ. Вдень я їжджу з отарами. Але завтра ввечорі, можливо, я розкажу тобі більше оповідань. І пам'ятай — вони тільки оповідання.

ЄВА. Тож як мені вірити в них?

КА-ЛІ. О, вір їм, вір. Ходімо в сад — вони чекають нас. І запах пізніх літніх квітів чатує на нас.

(Вони йдуть у напрямі дверей на веранду).

ДІЯ II

СЦЕНА 1

Дія відбувається наступного дня, дуже рано. У вікнах ще темно. БАТЬКО сидить при письмовому столі, з розкладеними перед ним під засвіченою лямпою діловими паперами.

БАТЬКО. Кожного ранку я прокидаюся в темноті. Дотримуючись суворої дисципліни, пишу числа і веду бухгалтерські книги, тому що я аж ніяк не мрійник. Для наступних поколінь я записую овець і лоша́т, що народилися вчора — народилися пізно і не в пору. Я пригадую собі бочки вин, ширину і видаєність кожного поля, межові знаки під деревами, мисливські і рибальські права. Тільки коли я кінчаю, я дозволяю собі ніжне п'янство спогадів.

Всього лиш кілька годин тому, у цій самій темноті, нас четверо залишило веранду. Ми прогулювалися в саду і по схилах, де ростуть овочеві дерева. Місяць уже зайшов на заході, а ми ще ходили. Ніколи ще така спокійна і запашна ніч не ховала в собі таких безглузких сподівань. Ніколи ще така неймовірна четвірка не шукала собі тропи між корінням яблунь. Ми не говорили, тільки сопіли вітром. Я знаю, що я почував, але не знаю, що почувала моя сестра. Але почування двох інших були ясні для нас обох. Так, їхні міркування і їхня розмова в хаті були для нас невідомі. Та їхні очі були широко відкриті, темні і збентежені. Вони йшли далеко одне від одного. Вони бавилися зеленими галузками, тягнули їх донизу, а потім пускали. Вони зривали зелені яблука й груші і шпурляли їх у темряву.

Одного разу Єва підійшла до мене і прошепотіла, що він оповів їй про старого чоловіка, який дав йому ім'я. «Який старий чоловік? Він сам дав собі ім'я», — відповів я. Вона на хвилинку стихла, потім прошепотіла: «Де в своїй кімнаті він тримає череп? На полиці? поруч ліжка? де точно?» — «Який череп? —

спитав я. — Дорога племіннице, він жахливий брехун. Його кімната гола, найобідраніша в будинку. Він витримує дуже мало меблів. Навіть зимою він спить без накривал. І якби це не було загальноприйняте, він не носив би одягу». Вона тихенько захихикала. «Чи ти говорила йому про місто?» — спитав я. «Так, і він з запалом розпитував мене про нього», — відповіла вона. Так? Я майже скрикнув і надія наповнила мене примарним світлом, ніби цей місяць, який щойно зайшов за гори, обернувшись в своїй повільній путі, несподівано знову піднявся вгору. Я не наважувався питати її більше, і вона знову відійшла вбік.

І так ми прогулювалися в цю хмільну ніч, і я почував, що сумна історія, яка почалася ще перед народженням цієї мовчазної пари з широко відкритими очима, добігає кінця.

Я розпочав цю історію десятки літ тому. І мушу закінчити її. Тоді, як і тепер, я був справедливий чоловік. Тоді, як і тепер, я брався спрямовувати людські життя. Тоді я потерпів поразку — потерпів трагічно. А тепер, чи це не було для мене наукою, що я пробує знову? А проте, чи я мушу направити першу помилку? Так, тепер минуле керує мною, управляє кожним моїм рухом. Я — тінь, я — смак на язичці, я — дотик пальців. Минуле керувало нами, коли ми блукали під чорним живоплотом чи стояли на мості, затопленому ніччю. Всі ми, крім Єви. І коли наш задум матиме успіх, воно керуватиме нею також.

Темінь, в якій ми ходили, розвіюється; вітер, яким ми насолоджувалися, змінюється. На короткий час ми всі четверо розбрелися. Ми тепер спокійні: ми знаємо, що це почалося і почалося добре. Ми надіємося, що воно добре закінчиться. Ми молимося, щоб ні непередбачені обставини, ні таємні наміри не змінили кінця цієї історії. Єва з моєю сестрою тривожно сплять у своїх незвичних ліжках. Я чую, як у своїй кімнаті рухається Ка-лі. Він надягає сорочку, чоботи. Задніми сходами, щоб уникнути розмови зі мною, він іде у двір. У дворі він умиває в жолобі обличчя і руки, п'є з струмка, що стікає в жолоб. Люди кидають курям зерно, носять воду, сідлають коней. Вітер жене дим з димарів. На пасовищі — його шия ще досі блищить водою — він бере білу кобилу за гриву і веде її сідлати.

Тепер верхи, позаду отари овець, він минає найвищу терасу виноградників. За виноградом, білим від роси, ідучи в сляному тумані, він минає гірський цвинтар, де десятки років тому ми поховали його молоду матір.

О, мати мого сина, він каже мені, що я зачав його в тобі. І це правда. О, мати мого сина, я відповідаю йому, що я не торкав тебе, і це правда. І я не наважуюся пояснити.

Вечір другого дня. Вечеря вже скінчена, та посуд ще стоїть на столі. Надворі темніє і лампи в кімнаті вже горять. На сцені БАТЬКО і ЄВИНА МАТИ.

ЄВИНА МАТИ. Що б ти сказав учора ввечорі, якби я не проходила по саду з почуттям гідності й віку? Що якби я побігла поміж деревами, ховаючись то за одним, то за другим, закосичена листками? Але навіть і сад міг остерегти мене: найстаріші дерева зрубані й спалені, середущі гнуться під тягарем, і всюди молоді деревця чваняться ще ненародженими плодами. Будинок міг промовити мені: закриті кімнати, злинялі килими, стертий майже до землі поріг.

БАТЬКО. Ти від'їхала з родиною й одружилася в місті.

ЄВИНА МАТИ (*сміючись*). Коли б я бігала вчора по саду, це виглядало б зовсім смішно.

БАТЬКО. Я ледве пам'ятаю *моє* дитинство. Я ніколи не тужу за ним.

ЄВИНА МАТИ. Я покорилася чоловікові, хоч завжди була вільна. Я бачила, як *моє* тіло товстіє вже після однієї дитини, хоч я завжди була струнка. Я завдячую своє становище в суспільстві тільки родині, а не моїм здібностям. Я була рада, коли мій чоловік помер. І я буду рада, коли Єва одружиться.

БАТЬКО. Чого ж ти вготувала їй такий шлюб, тобі самій огідний?

ЄВИНА МАТИ. Це єдиний шлюб для неї. Речі, які мене непокоїли, задовольнять її.

БАТЬКО. Чи він їй подобається?

ЄВИНА МАТИ. Стільки, скільки потрібно. Якби я вибирала для себе . . . Коли б я ще була молода і жила тут, я б закохалася в Ка-лі.

БАТЬКО (*сміючись*). Коли ти хочеш жити нею, не люби його.

ЄВИНА МАТИ. Я б молилася на такого чоловіка. Але любила б його з легким серцем, ховаючися за деревами, щоб спостерігати, як він проїжджає повз мене так, як я спостерігала гарних вершників, коли була ще дитиною.

БАТЬКО. Ти ще й досі дитина. Будь обережна. Ти не маєш з ним ніяких шансів. Ти бачила, який він.

ЄВИНА МАТИ. Коли я прибула сюди вчора ввечорі, я була ще дитиною. Сьогодні я юнка і вже зустрілася зі смертю. Як змінилися люди — родини, які ми сьогодні відвідували. Старі, яких ми боялися і любили і з яких сміялися, — всі помирали. Люди мого віку бідні і клопочуться грішми, вони говорили мені про хвору худобу, покалічених коней, гнаних вовками овець.

БАТЬКО. Вони, мабуть, давно вже не думали про тебе.

ЄВИНА МАТИ. Вістку про весілля завжди сприймають з радістю. Але коли я говорила про Євине одруження, вони не мали що сказати.

БАТЬКО. Вони думають про свої власні одруження. І життя так часто бувало тяжке. Посухи, бурі. Повінь. У війнах багато чоловіків загинуло десь далеко, і жінки та діти збирали врожай самі.

ЄВИНА МАТИ. І високі постаті на конях, що від'їжджали алеями. Колись їхня шляхетність була мою, тому що я тоді не думала про шляхетність. Тепер, коли я думаю про неї, виявляється, що втратила її.

БАТЬКО. Шляхетство — не вчинок чи думка. Це тільки спомин.

ЄВИНА МАТИ. З яким спокоем чи відчаєм ти це говориш? Про що думаєш ти, живучи насамоті з своїм мовчазним сином?

БАТЬКО. Я думаю про речі, яких не розумію, і про речі, які почав розуміти тільки тепер.

ЄВИНА МАТИ. Чому ти ніколи не одружився? Яка б жінка не була щасливою мати тебе? Вони виглядали за тобою з вікон. Ти був тоді такий веселий, завжди встрявав у бійки і брав участь у сміливих іграх на конях.

БАТЬКО. Ти переконуєш мене в любові і в батьківстві, коли насправді зневажаєш їх! Принаймні я маю сина.

ЄВИНА МАТИ. Родина часто дивується, чи він і справді не твій син. Врешті-решт, історія, яку ти оповів, така дивна.

БАТЬКО. Отож ви всі обвинувачуєте мене? Ка-лі обвинувачує мене!

ЄВИНА МАТИ. Це не моя справа... Я не буду допитуватися тебе знову. Мене поглинають мої власні справи. Завтра я знову піду на відвідини. Цього разу я не візьму з собою Єви, але ти мусиш піти зі мною. Можливо, я навіть піду третій раз сама.

(ЄВА заходить з веранди).

ЄВА. Я спостерігала, як вони перед заходом сонця працювали в городі. Вони казали: «Добрий вечір, пані!» Я хотіла б, щоб вони мене не помічали.

БАТЬКО. Ти сумна. Чи ти не почуваш себе як удома?

ЄВА. Я — немов турист у коловерті вражень, який нічого не навчається і не встигає полюбити, а просто дивиться на все крізь вікна автобуса.

БАТЬКО. Слухай — чи ти чуєш спів? *(Іде з ЄВОЮ до вікна).* Іноді співають пастухи по дорозі додому, коли погода добра, коли робота зроблена як слід, коли вони не надто стомлені. Ка-лі буде з ними. По праву він мусів би спішитися перед брамою і вони мусіли б забрати його коня. Але він їде далі з ними, з ними розсідує коня, залишає його з ними. Вони

приймають це за скромність і люблять його. Я знаю — це з браку віри. Він ще трохи забариться.

ЄВА. Я не чую ніяких співів. Яких пісень вони співають?

БАТЬКО. Пісень про смерть. І сумних пісень про любов.

ЄВА. Я ще досі не можу їх чути. *(Іде геть від вікна)*.

БАТЬКО. Тепер вони перестали.

(Через передні двері заходить КА-ЛІ).

КА-ЛІ. Добрий вечір.

(У відповідь усі хором відповідають «добрий вечір»).

БАТЬКО. Чи ти не був з пастухами? Чому ти похмурий? Якісь неприємності?

КА-ЛІ. Я рано повернувся з гір — була деяка робота тут.

(До ЄВИ): Дівчино, щоб я більше не бачив, як ти кидаєш каміння на коней. *(Відходить сходами)*.

ЄВИНА МАТИ. Що трапилося?

ЄВА. Я пішла на пасовисько, і коні почали йти мені назустріч. Я боялася, що вони затопчуть мене.

БАТЬКО. Їм було тільки цікаво.

ЄВИНА МАТИ. У тебе буде багато про що розказувати нареченому і приятелям. Втеча від коней — з цього може бути прецікава розповідь! *(Виходить через двері на веранду)*.

ЄВА. Я їх не вдарила — просто відігнала.

БАТЬКО. Аби ти їх не вдарила. Ка-лі не повинен би бути таким грубіяном.

(КА-ЛІ повертається вниз; він зняв свій верхній одяг).

КА-ЛІ. *(Не зважаючи на ЄВУ, до БАТЬКА)*. Я зробив усе, що ти мені казав. Все пішло дуже добре. Завтра знову буде добра погода. Трава в горах дуже суха, але там ще досить води. Я зарізав для кухні ягня. Це все, що можна сказати.

БАТЬКО. Єдиний час, коли ти не розповідаєш історій, — це тоді, коли ти звітуєш за денну працю. Хочеш вечеряти?

КА-ЛІ. По полудні я їв з пастухами.

БАТЬКО. Завтра Єва залишається вдома. Ти можеш їй усе показати. За винятком сьогоднішніх візитів, вона майже не була поза садом.

КА-ЛІ. Якщо вона хоче, я до її послуг.

БАТЬКО. Добре. Я мушу одягтися. Цього вечора сестра хоче взяти мене з собою на відвідини. *(Іде сходами нагору)*.

КАЛІ *(схопивши ЄВУ за руку)*. Коли я побачив тебе на пасовиську, я хотів тебе набити!

ЄВА. Ти скорий до биття жінок.

КА-ЛІ. А ти не така бувала дівка, за яку себе видаєш.

ЄВА. Вони могли мене поранити.

КА-ЛІ. Не брешти мені. Я був недалеко, здирав з ягняти

шкіру. Ці коні почали виробляти перед тобою певні речі, і ти покарала їх.

ЄВА. Ти такий сильний, ти робиш мені боляче!

КА-ЛІ (*пускає її сміючись*). А минулого вечора ти пробувала заключити зі мною несамовитий договір. І минулої ночі ти змусила мене тремтіти зі страху.

ЄВА. Я ще тепер кидаю тобі виклик.

КА-ЛІ. Навіть якби я хотів, ти не мала б відваги довести справу до кінця. Ти така сама мрійниця, як і я.

ЄВА. Ти мене дуже добре не знаєш. Я можу тебе жахливо покарати. Ти вже трохи посмакував життя зі мною. І коли ти спровокуєш чи відкинеш мене, ти помреш гіркою смертю! Ти ж знаєш, що я можу це зробити, чи не так? (*Після цієї тиради КА-ЛІ замовкає, а ЄВА продовжує, м'яко і ніжно*): Он кров на твоїй сорочці.

КА-ЛІ (*здрігнувшись*). Де? О, це з ягняти. Я одягну чисту сорочку.

ЄВА. Ні, ні — залиши цю. Чи це радіо працює? (*Включає його*).

КА-ЛІ. Коли ми його вперше придбали, люди думали, що ми чаклуни. Тепер вони забули, що ми його маємо. (*З радіо ледь чутно доноситься танцювальна музика, повільна, меланхолійна*).

ЄВА. О, я люблю цю мелодію! Потанцюй зі мною.

КА-ЛІ. Я не вмю танцювати.

ЄВА. Це легко. (*Вони танцюють повільно і обережно*). Ти ніколи не танцював з жінкою?

КА-ЛІ (*сміючись*). Ваші міські танці більш звабливі, ніж наші.

ЄВА. Ти ніколи не був біля жінки?

КА-ЛІ. Жінки заборонені для мене.

ЄВА. Я знаю, ти бережеш свою душу для мертвої жінки. Але...

КА-ЛІ. Я бережу для неї також своє тіло. І завжди березтиму.

ЄВА. Ти немов святий! Чи ти постиш? Чи ти качаєшся в колючках, коли тебе спокушають?

КА-ЛІ. Перестаньмо говорити про це.

ЄВА. Ти чудесний! Ти здаєшся вдвічі кращий, ніж раніше.

КА-ЛІ. Танцюй! І перестань базікати.

(*БАТЬКО з ЄВИНОЮ МАТІР'Ю сходять зі сходів*).

БАТЬКО. Що тут діється?

КА-ЛІ. Єва вчить мене міських танців.

БАТЬКО. Танцюйте, скільки бажаєте! Ми йдемо з візитами. Ми повернемося пізніше ввечері.

КА-ЛІ. Не хочете, щоб ми йшли з вами? Я можу швидко передягнутися.

БАТЬКО. Ні, залишайся тут. Я не люблю залишати дім без нагляду. Крім того, сестра хоче, щоб пішли тільки ми вдвох. До побачення.

(БАТЬКО і ЄВИНА МАТИ виходять через передні двері).

КА-ЛІ. Аж тепер я бачу, що вони справді хочуть залишити нас самих. *(Виключає радіо).*

ЄВА. Звичайно. Дядько думає, що я переконаю тебе іти до університету, а мати — що ти перетвориш мене в мистецький твір.

КА-ЛІ. Є також й інші причини. Вони жакливо використовують нас. Та їхні пляни можуть не здійснитися так гарно, як вони думають.

ЄВА. Подумай, що ти зискаєш на цьому.

КА-ЛІ. Зискаю! Хіба ти не розумієш? Я мусів би зрадити, зрадити, зрадити!

ЄВА. Я додаю щось до моєї частини договору. Спершу ми міняли безсмертя на старовинну, але живу легенду. Тоді я була тільки захоплена тобою і бажала тебе. Але тепер, в заміну за твою невинність, я дам тобі любов.

КА-ЛІ. Отже, ти хочеш обмити себе в мені?

ЄВА. Так. Я грішила.

КА-ЛІ. Але зі мною це був би також гріх. Ти заплугалась у своїй теології.

ЄВА. Так, це буде гріх. Але грандіозний гріх, величний, прекрасний! Мої минулі гріхи маленькі, мізерні, огидні. І я утоплю їх всіх у цьому гріху! Тепер навіть провина буде велична! Подивись, як ми можемо допомогти одне одному. Це справді добродійний вчинок чи союз милосердя.

КА-ЛІ. Ти божевільна. І безжалісна.

ЄВА. Чого більше ти можеш бажати? Любов і вічне життя! Ти житимеш у моїй душі, у раю.

КА-ЛІ. Ти наповнюєш мій зір сліпучими видіннями!

ЄВА. Так, видіннями, замість байок!

КА-ЛІ. Тоді ти підеш зі мною завтра?

ЄВА. Я піду скрізь, куди захочеш.

КА-ЛІ. Ми все об'їздимо і все оглянемо. Тоді ми підемо далеко в гори, куди ніхто не ходить.

ЄВА. Будемо їхати на конях?

КА-ЛІ. Не турбуйся. Я знайду тобі лагідного.

ЄВА. Чому ж завтра? Чому не тепер. Вони схвалять.

КА-ЛІ. Завтра. Тепер іди геть.

ЄВА. Це ще так довго.

КА-ЛІ. Не займай мене в цьому домі! Я хочу бути далеко звідси.

(ЄВА біжить у напрямку дверей на веранду).

ЄВА. Ти далеко звідси. Ти сам — далекий край. *(Виходить, залишаючи його самого).*

СЦЕНА 3

Пізніше цього самого вечора. ЄВИНА МАТИ стоїть біля дверей на веранду і дивиться надвір. КА-ЛІ спускається сходами.

КА-ЛІ. Я чув тут якийсь рух.

ЄВИНА МАТИ. Єва і твій батько сплять, але мені не спиться.

КА-ЛІ. Чи досі чуєте запах квітів?

ЄВИНА МАТИ. Так, але цієї ночі вони не такі запавні, як першої. Це пора року. Наближається осінь.

КА-ЛІ. Квіти засмучують вас.

ЄВИНА МАТИ. Багато що засмучує мене. Сьогодні вранці я йшла садом і побачила дівчину, що, спершись на дерево, дивилась угору, на будинок. Вона була сумна. Я заговорила до неї так, як тільки знаю, і вона розмовляла зі мною.

КА-ЛІ. Чи вона здобула вашу прихильність?

ЄВИНА МАТИ. Не було потреби здобувати прихильність. Вона мені сказала, що колись ти любив її.

КА-ЛІ. Вона збрехала. Або ви перебільшуєте.

ЄВИНА МАТИ. Коли ти був ще юнаком, ти часто бавився з дітьми. З усіх дітей вона була твоєю найулюбленішою — вона і маленький хлопчик. Ти говорив їм, що вони — твої діти.

КА-ЛІ. Маленький хлопчик помер.

ЄВИНА МАТИ. Якщо ти мав дітей — хто ж була їхня мати?

КА-ЛІ. О, у них не було матері. Вітер приніс їх, наче пух кульбаби, і вони розташувалися тут і проросли маленькими зеленими рослинами.

ЄВИНА МАТИ. Як чудово ти грався з цими дітьми.

КА-ЛІ. Я придумував більше ігор, ніж вони могли грати.

ЄВИНА МАТИ. Тоді раптом ти залишив їх. Ти став високим суворим чоловіком, що роз'їжджав на білому коні, даючи розпорядження, що робити. І раптом твоя дочка, твоя подружка, виросла в молоду жінку. Всі молоді жінки однакові — всі вони мають ясні і швидкоткані мрії, вони гають час на праці, щось уявляючи. Її очі стежили за тобою на твоєму білому коні.

КА-ЛІ. Я забув її.

ЄВИНА МАТИ. Одного дня, не дуже давно, ти стояв біля великого каменя криниці. Ти поклав свою голову під струмись, що біжить у корито. Твоє відображення корчилось у зеленій воді. Ти бавився з білою кобилою, заплітаючи її гриву. Коли вона нетерпляче висмикувалася, ти наказував їй стояти спокійно. А молода дівчина дивилася коло брами двора. Нарешті вона відважилася підійти до тебе ближче. Ти припинив свою гру і підняв її на обвід корита, з якого скапувала вода. Ти говорив до неї лагідним голосом, але так незв'язно, що вона не зрозуміла ні слова. Але, підбадьорена, вона обняла тебе і піднесла свої уста до твоїх. Тоді ти сильно задрижав і (ЄВИНА МАТИ *вибухає сміхом*) штовхнув її в воду! Заплесканий водою, ти скочив на спину кобили і прокоптив геть крізь браму.

КА-ЛІ. Тепер вона ходить за мною з плачем, виставляючи себе на людський посміх. Люди ні про що більше не говорять. Вони навіть закладаються.

ЄВИНА МАТИ. Це нерозумно, я погоджуюсь.

КА-ЛІ. Ви мене також одружили б і заспокоїли її зранене серце!

ЄВИНА МАТИ. Ні.

КА-ЛІ. Що ж тоді з нею станеться?

ЄВИНА МАТИ. Я узяла б її любов без страждання, без бажання.

КА-ЛІ. Але вона не може любити в такий спосіб. Ніхто не може.

ЄВИНА МАТИ. Не удавай скромного!

КА-ЛІ. Але ви спокушаєте мене, лишаючи насамоті із вашою гарною жадібною дочкою.

ЄВИНА МАТИ. Це зовсім не те саме.

КА-ЛІ. Це так вам здається. Але ваша дочка присмирить мене більше, ніж дочка пастуха.

ЄВИНА МАТИ. Навпаки. Єва підносить тебе до небес.

КА-ЛІ. Завтра ми з Євою зникнемо на цілий день. Про що ви думатимете цілий день? Чи не будете тинятися по хаті і привидом ходити по саду, думаючи про нас? Чи ревнивий скрегіт ваших зубів не заглушить пташиний спів і шелест кущів?

ЄВИНА МАТИ. Я тобі признаюся. Мене обходить лиш одне: щоб ці кущі, ці сади, де я колись бавилася, ці алеї, де я спостерігала від'їзд вершників, — ніколи не були свідками твоєї любови до будь-якої жінки, що народилася тут, будь-якої дівчини мого власного ґрунту.

КА-ЛІ. Це наш егоїзм. Божевільний і неймовірний егоїзм. Нас четверо — це все, що потрібно для повної катастрофи.

ЄВИНА МАТИ. Ні, не катастрофа! Тільки любов, любов! Воля любови! Гордість! Невинність! (Вона починає плакати).

КА-ЛІ. Ви думаєте, що відкрили мені любов, свободу і невинність. Ви ще досі дитина, що ховається в кущах, ви не можете бачити крізь тіні і густе листя. Ви — як ті діти, з якими я колись бавився. Ігри й оповідання, які я ніколи не забув. *(Обнімає її)*.

ЄВИНА МАТИ. О, ні!

КА-ЛІ. Ви любите мріяти на віддалі, чи не так? Немає нічого гіршого, як мрія, яка сповняється.

ЄВИНА МАТИ. Я така щаслива. Але пусти мене.

КА-ЛІ. Не турбуйтеся. Я збережу свою плоть для вашої милої ласички на обід.

ЄВИНА МАТИ. Хтось несподівано прогортає гілки і знаходить, що ви там ховаєтеся. Раніше тобі було безпечно, як грибові, що замалий, щоб його зірвали. Тоді — сліпуче соняшне світло і рука, що зависла в повітрі. *(Відштовхує його, звільняючись)*. Я нічого не хочу від тебе.

КА-ЛІ. Тепер ви вже ніколи не зможете сказати, що вершники помчалися по алеї і залишили вас. Однією неправдою для вас менше. Однією безнадійною мрією. Однією вигадкою на цьому світі.

ЄВИНА МАТИ. Облиш мене.

КА-ЛІ. Скоро у вашому нескладному серці ви зберігатимете те, що зараз трапалося. Ви дістали більше, ніж будь-коли мріяли чи задумували. І ви не звернете уваги на катастрофу, коли вона прийде. Ви знайшли гладкий гарненький камінь біля струмка, міцно тримаєте його: смерті нелегко буде розціпити ваші пальці.

ЄВИНА МАТИ. Тепер зі мною все в порядку.

КА-ЛІ. Якщо ви знову зустрінете цю дівчину в саду, чи передасте їй доручення?

ЄВИНА МАТИ. Яке доручення? Швидко!

КА-ЛІ. Скажіть, щоб не надіялася на мене. Скажіть, щоб була гордою. І скажіть, якщо вона не може бути гордою, хай закінчить своє життя так легко, як тільки може.

ЄВИНА МАТИ. Ах!.. певно. Я перекажу їй кожнісіньке слово.

КА-ЛІ. Зустріньтесь з нею завтра.

ЄВИНА МАТИ. Вранці. Клянуся.

(КА-ЛІ виходить, залишаючи її).

ДІЯ III

СЦЕНА 1

Ранок третього дня. На сцені ЄВА і ЄВИНА МАТИ. ЄВА одягнена в амазонку, подібну до тієї, яку вона вже носила раніше, тільки більш жіночу. Вони вже з'їли сніданок і ще сидять за столом.

ЄВА. Вони так довго приготовляють коней.

ЄВИНА МАТИ. Моя люба дитино, твоя нетерплячість радує мене. Твої бажання завжди кидалися якраз у напрямку тих речей, яких я для тебе хотіла. Я тебе ніколи не зупиняла. Я не можу для тебе бажати речей, яких бажала б для себе.

ЄВА. Чому ж ти тоді хочеш, щоб я одружилася з тим чоловіком вдома?

ЄВИНА МАТИ. О, я не примушуватиму тебе. Ти одружися з ним з своєї власної волі. Я не сувора мати.

ЄВА. Ти мусіла бути більше суворою.

ЄВИНА МАТИ. Ти докоряєш мені?

ЄВА. Ти мусіла стерегти мене пильніше.

ЄВИНА МАТИ. О, ти маєш на увазі свою невинність.

ЄВА. Ти знала, що я згубила її?

ЄВИНА МАТИ. Це було неминуче.

ЄВА. Ти знала наперед, що я зроблю?

ЄВИНА МАТИ. Аж до тієї самої ночі.

ЄВА. Чому ж ти не допомогла мені оминуть це? Чи принаймні — не заспокоїла мене пізніше?

ЄВИНА МАТИ. Чому я мала б це робити? І як? Між нами так мало подібності, що ти могла б бути прибраною дитиною. Так, між нами так мало спільного, як і між моїм братом і Ка-лі.

ЄВА. Чи ти знаєш, що я почувала?

ЄВИНА МАТИ. Повір мені — те, що ти терпіла своїм тілом, своєю душею, я терпіла також. Я думала про тебе багато безсонних ночей. Страждання і гордість — це все, що є між нами. Тим то я — твоя мати, а ти — моя дитина.

ЄВА. Чи ти знаєш, що спричиняєш тепер? В мені і в інших?

ЄВИНА МАТИ. Я скажу тобі лиш одне, я надіюсь, що ти нині матимеш успіх.

ЄВА. Я певна, що так. Ми зробили умову. Кожний з нас має щось, чого хоче інший.

ЄВИНА МАТИ. Чудове підприємство.

ЄВА. Ти хочеш, щоб ми це робили?

ЄВИНА МАТИ. Так.

ЄВА. Як довго ти плянувала це? Довше, ніж плянувала мое одруження?

ЄВИНА МАТИ. Я вже давно знала про Ка-лі. Признатися, я трохи надіялась, що він вплине на твоє думання, якщо ви колинебудь зустрінетесь. Я хотіла, щоб ти побачила старе життя, надіючись, що ти ним розчаруєшся. І ти хотіла їхати — ти так жадала подорожі. Але коли я побачила його, почувала про нього більше — так, першого вечора, коли я побачила, як ви двоє дивились одне на одного — в мене почав зароджуватися цей сміливий плян.

ЄВА. Для інших, менш божевільних, ніж ми, цей плян міг би здатися жалюгідним і підлим. Троє сильних і жахливих людей крутяться навколо четвертого, що є шляхетний і слабкий.

ЄВИНА МАТИ. Слабий! О, ні!

ЄВА. Ти хотіла б його мати сама.

ЄВИНА МАТИ. Моя люба, я не доторкнулася б до нього пальцем.

ЄВА. Ні, певно, що ти б цього не зробила. Це частина пляну. *(Сміється)*. Всі наші мотиви так гарно вкладаються разом. Окрім цього, всі чотири мотиви були тільки мріями. Тепер вони сполучаються і творять невмолиму долю.

ЄВИНА МАТИ. Я чую коней!

(ЄВА йде до вікон).

ЄВА. Вони підходять з кіньми. Білий кінь і чорний. Мамо, я не хочу.

ЄВИНА МАТИ. Заспокійся.

ЄВА. Мамо, я хочу бути королевою, яка вбиває чоловіків. Я хочу бути Непорочною Дівою.

ЄВИНА МАТИ. Ти будеш — пізніше.

ЄВА. Який він гарний, коли йде.

(БАТЬКО і КА-ЛІ входять через передні двері).

КА-ЛІ *(вклоняючись ЄВІ)*. Прекрасна пані, чи ви вже скінчили свій сніданок? Ваш володар тут, з двома кіньми, щоб взяти вас у подорож по околицях, якщо ваша ласкава воля. *(Вони всі вибухають сміхом)*.

БАТЬКО. Ти врятував нас від трудної хвилини.

ЄВА. А ваша славетна мудрість врятувала мене від страху.

ЄВИНА МАТИ. Чому нам супитись? Що ж нам інше сказати окрім — на все добре, дорогі діти, приємної прогулянки.

БАТЬКО. Цей день, подібний на кожний день. Кухарка забере посуд і витре стіл. Я ще писатиму в своїх господарських книгах, можливо, пройдуся поглянути на виноградники.

ЄВИНА МАТИ. А я — на свою прогулянку в саду, а пізніше — на відвідини.

КА-ЛІ *(в міру того, як він говорить, їхня веселість згасає)*. Ви всі так ретельно випитуєте мене, що забули про мене. Я не пляшка вина, яку відкривають, виціджують і викидають геть. Я не яблуко, що його зривають, пережовують м'якуш, а качан викидають у траву. Я така сама вільна людина, як і кожен з вас. Завтра мое життя тектиме далі, так само, як і ваше. Після того, як я здійснию ваш плян, я можу здивувати вас усіх. Наприклад, батьку, ти думаєш, що я забув про правду, яку присягнув віднайти...

БАТЬКО *(перебиваючи)*. Ти забував, що до вечора все зміниться. Тому ми це і робимо. Чи ти не віриш, що все зміниться?

КА-ЛІ. Вірю. І воно зміниться. Але тоді правда буде важливіша, ніж будь-коли.

БАТЬКО. Почекай і побачиш. Твоя погроза не турбує мене.

КА-ЛІ. А ти, моя люта тітко, хтось ухопить тебе і вдарить соняшним світлом.

ЄВИНА МАТИ. Для мене вже нема небезпек! Тепер я не боюся тебе!

КА-ЛІ. А ти, Єво, ти така розумна, що я не пророкуватиму тобі нічого. Розгадуй мій черговий вчинок сама.

ЄВА. Оповідання! Байки! Хто віритиме їм?

БАТЬКО. Як ти можеш заподіяти нам кривду?

ЄВИНА МАТИ. Це все скінчиться сьогодні — десь незадовго.

БАТЬКО. Тепер ідть. Я чую, як фиркають коні.

ЄВА. Єдина історія, у яку я повірю, це та, яку ти обіцяв розказати. Після неї більше не буде історій, ніколи. Я слухаю.

(ЄВА і КА-ЛІ виходять разом).

СЦЕНА 2

Вечір цього ж дня. ЄВА і КА-ЛІ входять на сцену через передні двері.

КА-ЛІ. Ми прив'язали коней.

ЄВА. Ми пішли між деревами.

КА-ЛІ. Я притиснув тебе до молодого дерева. Дерево замерхтіло і схилилось.

ЄВА. Ми спали.

КА-ЛІ. Говоривши так мало за весь день, я хочу сказати: я щасливий.

ЄВА. Бачиш? Ти живий. І я жива.

КА-ЛІ. Яку прекрасну штуку ти зіграла зі мною. Ти з твоїм договором — з твоїм викликом. Я завжди думав, що жінка — дурне сотворіння, хоч я і підносив її і тужив за нею. Але в цей перший вечір, протягом однієї години, ти загнала мене в кут. Чи ж я такий прозорий, Єво?

ЄВА. Ти такий прозорий, як молитва.

КА-ЛІ. Що ж, ти теж не загадка. Ти маленька ручна ласичка, ласунка крові, гризунка м'яса. Чи ти задоволена своїм гріхом?

ЄВА. Це був гарний гріх, коли я можу міряти завтрішню вину сьогоднішньою радістю.

КА-ЛІ. Як ми можемо так говорити, так скоро після цього. Це грубо. Єво, слухай, — не почувай вини.

ЄВА. Чому ні? Я зробила це задля вини так само, як і задля вітих. Я тобі це сказала.

КА-ЛІ. Тоді ти будеш справді каятись за все, що ми почували?

ЄВА. Звичайно.

КА-ЛІ. Я не хочу, щоб ти каялась.

ЄВА. Це був наш договір, пам'ятаєш? Щось для тебе, щось для мене.

КА-ЛІ. Якось я забув про цю частину. Чи радше — я не бачив це так, як тепер.

ЄВА. Каяття буде добре і славне, варте насолоди.

КА-ЛІ. Ти — маленький фанатик з блукаючим поглядом. Я тебе люблю.

ЄВА. Тепер ти все зіпсуєш.

КА-ЛІ. Єво, одружимося.

ЄВА. Одружитися!

КА-ЛІ. Завжди будемо жити разом.

ЄВА. Чи ти забув про того потішного, бездоганного сина багатія, який залишився в місті? Я одружуся з ним.

КА-ЛІ. Скажи, що ти змінила свою думку. Залишися тут зі мною.

ЄВА. Що ж доброго тоді вийде з нашого договору? Чи ти змусиш мене давати тобі безсмертне життя не один, а тисячу разів? Чи ти не бачиш, що один раз — це все. І чи ти можеш дати мені свою невинність і свою древню славу більше, ніж раз? І коли ти освятиш нашу любов, чи ти не забереши від мене цю величезну вину, якої я потребую, щоб жити, якої я потребую для союзу з усім людством?

КА-ЛІ. Не міряй нашу любов математикою!

ЄВА. Одруження між нами було б марне й недоречне.

КА-ЛІ. Я ледве розумію, що ти говориш.

ЄВА. Ще досі мрійник. Ти думав, що, одружившись зі мною, живучи тут зі мною, ти зміг би покарати мою матір і твого батька.

КА-ЛІ. Але коли б ти мала мою дитину... що б трапилося з моєю дитиною?

ЄВА. Син багатія буде думати, що це його. Дитина виховатиметься в єдності двох великих родів, у великому місті. Він буде палити і будувати цілі імперії. Він розширить твоє безсмертя навіть поза мене. А коли це буде дочка, вона буде королевою, великою куртизанкою, чаклункою, матір'ю бога.

КА-ЛІ. Я ніколи не побачив би моєї дитини.

ЄВА. Твоя мати ніколи не бачила тебе. Що міг би ти дати своїй дитині, крім...

КА-ЛІ. ... Мрій.

ЄВА. Ти їй нічого не можеш дати.

КА-ЛІ. Так само, як і моя родина нічого не могла дати мені. І так мій названий батько відгородив мене від них. О, Боже,

скорбота людей, що не мають у що вдягнутись і не мають кому молитись.

ЄВА. Зрозумій все і прийми.

КА-ЛІ. Отже, ти ограбувала мене, ніби я — гробниця, наповнена фарбами. І на якийсь час я зміг забути, що зрадив для тебе своєму єдиному ідеалові. Ти — нація, що жадає мене, принаджена полоненим з далекої землі. Скільки разів мене продано на ринку! Чи, може, ти жрець, що зарізує мене священним ножом чи шпурляє мене живого в святу криницю. Скільки разів мене офіровано під звуки набожної музики на вівтарях чужих богів! Мене забивають, щоб виростав риж, пшениця і кукурудза. Я баран, що його Авраам приносить у жертву; кінь, якого вбивають поруч відкритої могили скитського короля; білий верблюд, якому перерізують горло в подячному обряді! Як кров моя розливається по бруківці!

ЄВА. Твій жаль до самого себе — неприємний.

КА-ЛІ (*опускаючись на руки і коліна*). Чи ти хочеш водити мене як собаку? (*Лягає на спину*). Чи, ще краще, притиснути мене ногою? Ти маєш право — ти покорила мене в чесній боротьбі.

ЄВА. Ти мене сердиш. (*Ставить йому на груди ногу і приймає героїчну позу*). Хай світ знає, що цього дня, завдяки моїм хитроцям і спритності, я убила в бою свого найбільшого ворога! (*Хихикає*). Це звучить так помпезно. (*Змушує його встати*). Перестаньмо грати. Найкраще для тебе — одружитися з дочкою старшого пастуха. Вона любить тебе і народить тобі багато дітей.

КА-ЛІ. Я цього не зможу зробити.

ЄВА. Я даю тобі волю одружитися з нею. Це було частиною мого плану. Вкорінився в теперішньому. Залиши майбутнє мені, і минуле — найбільшим кісткам.

КА-ЛІ. Я кажу тобі, що я не зможу одружитися з нею. Я запобіг цьому.

ЄВА. Запобіг? Як?

КА-ЛІ. Я зробив жахливу річ. Вчора...

ЄВА. Кажі далі!

КА-ЛІ. Я послав твою матір до цієї дівчини з дорученням.

ЄВА. Мою матір! Що ти мав за справу з моєю матір'ю?

КА-ЛІ. Вона мені сказала, що розмовляла з цією дівчиною. І я попросив її сказати дівчині, щоб забула мене і була горда — абож убила себе.

ЄВА. Ти казав, що здивуєш нас. І це не була вигадка.

КА-ЛІ. Я був такий певний, що все піде так, як заплановано. (*Під час цієї розмови непомітно заходить БАТЬКО і слухає*). Сьогодні весь день я говорив собі: «Можливо, вона тепер вмирає, а мені байдуже до неї». Це було жорстоко. Бо я люблю її і любив з того часу, коли ми були ще дітьми. Алеж і мій бать-

ко любив мою матір, а мав ще менше жалю до неї. Чи ж він не присилував її? Він бажав її античної краси і присилував її — вона була б загорда, щоб любити його.

БАТЬКО. Звідки ти все це знаєш?

КА-ЛІ. Це могло статися тільки так.

БАТЬКО. Ти помиляєшся. Та поки я скажу тобі чому, ти мушиш знати, що дівчина зробила точно так, як ти їй сказав.

ЄВА і КА-ЛІ. Ох!

БАТЬКО. Вона не вмерла. Вони вчасно перерізали мотуз. Звідки дурному дівчиську знати, як повіситися належно? Вона лежить у батьковому домі.

КА-ЛІ. Я піду до неї, якщо вони мене допустять.

БАТЬКО. Ще ні. Тому, що ти так страшенно любиш історії, я розкажу тобі одну. Твої батько з матір'ю були щойно одружені, коли прийшли сюди. Шлюб був домовлений між їхніми родинами, і вона не любила свого чоловіка. Я був добрий до них, я дав їм місце жити і постарався, щоб люди прийняли їх. Вона полюбила мене. Я відповів їй любов'ю, але не насмілювався зачепати її. Я старався відвернути її від себе і примусити любити свого власного чоловіка. І тому що я допоміг йому в цьому, він зміг оволодіти цією гордою, упертою молодою жінкою і зачати в ній дитину — сина своєї законної жадоби і моєї законної співучасті. З презирства до нього, втративши віру в мене, врешті-решт вона зненавиділа життя і спробувала відібрати його собі й дитині. Але вона померла, а дитина залишилася жити, щоб покарати мене.

КА-ЛІ. Вона пробувала мене убити?

БАТЬКО. Вона тебе ненавиділа.

КА-ЛІ. І вона пішла б на твоє ложе?

БАТЬКО. Охоче. Пізніше ніхто не обвинувачував мене в її смерті, навіть її чоловік. Вони вітали мене за мою добру поведінку в складних обставинах; вони казали, що вона була «легковажна». І вони думали, що це — гарний жест із мого боку, що я всиновив тебе. Поступово пригода забулася.

КА-ЛІ. Чому ж ти не сказав мені про це?

БАТЬКО. Я соромився своєї участі. Вони казали мені, що я нічого не зробив поганого. А все одно мене наполегливо переслідувало вічне питання, непотрібне почуття провини, безіменний жах. Що інше я міг би зробити? Я не знаю. А все одно жах такий сильний сьогодні, як і тоді, по полудні, кількадесят років тому, коли ми знайшли її мертвою на пасовищі поміж коней, що паслися.

КА-ЛІ. Правда мала значення для мене. Вона визначає різницю між тим, що я є, і тим, що міг би бути, — між тим, що я робив, і тим, що міг би робити.

БАТЬКО. Але тепер я перестану використовувати тебе для виправлення власних помилок. Я признався сьогодні у всіх

цих речах людям, так що вони не обвинувачують тебе ні в чому. Якщо ти хочеш заручитися з дочкою старшого пастуха, тобі відкриті двері їхнього дому. Вона питає про тебе.

(Через передні двері заходить ЄВИНА МАТИ).

КА-ЛІ *(чітко)*. Чи ви з відвідин?

ЄВИНА МАТИ. Так. І я тужу за моїм домом у місті. Ми повертаємося завтра.

КА-ЛІ. Чи ви передали мое доручення?

ЄВИНА МАТИ. Рано вранці. Але я чую, що з цього не вийшло нічого доброго.

КА-ЛІ. Все одно. Тепер все змінилося.

ЄВИНА МАТИ. Чи ви з Євою гарно провели цей день?

КА-ЛІ. Так.

ЄВИНА МАТИ. Це найголовніше.

КА-ЛІ. Тепер я мушу йти. Я маю заручитися.

ЄВИНА МАТИ. Заручитися! З ким? З Євою? З цією нещасною дівчиною?

КА-ЛІ. З цією дівчиною.

ЄВИНА МАТИ. Не треба!

КА-ЛІ. За час вашої відсутності все змінилося. Я не можу пояснити тепер. Але незабаром ви зрозумієте. Ви не будете розчаровані.

ЄВИНА МАТИ. Чи ти певний? Чи можу я тобі довіряти?

КА-ЛІ. Так. Не бійтеся.

ЄВИНА МАТИ. Коли я дізнаюся?

КА-ЛІ. Незабаром. Я зроблю щось для всіх. Я мушу докласти всіх зусиль, щоб задовольнити вас усіх, включно з дівчиною. Якщо ви бажаєте кари — то буде кара. Якщо бажаєте спокою — буде спокій. Беріть, що хочете. Для мене це — одне і друге.

ЄВА. Коли ми знатимемо?

КА-ЛІ. Скоро. Не сьогодні увечері. Ходімо тепер зі мною. Будьте свідками моїх заручин. Там будуть смолоскипи, і вінки, й ігри, і кожний мудро киватиме головою і казатиме: «Так мусіло б бути з самого початку».

ЄВА. Ти несподівано такий спокійний. *(Сміється)*. Мрійник мріє знову.

КА-ЛІ *(Усміхаючись)*. Ходімо.

(Всі четверо разом виходять).

СЦЕНА 3.

Наступний ранок, четвертий день. На сцені БАТЬКО, ЄВА і ЄВИНА МАТИ.

ЄВИНА МАТИ. Незабаром час від'їзду. Мені кортить поба-

чити, щó там діється в родині. І моя голова гуде від плянів до Свиного весілля.

БАТЬКО. Тут буде багато розмов про посаг. І вже рубають ліс для нового дому. Минулого вечора я вперше побачив його щасливим. Та сьогодні він такий самий, як був завжди.

ЄВА. Де він? Його немає цілий ранок, а ми незабаром ідемо до поїзду.

БАТЬКО. Він прийде. Не турбуйся.

ЄВИНА МАТИ. Я йду кінчати пакуватися. Чи ти вже скінчила?

ЄВА. Так.

(ЄВИНА МАТИ відходить по сходах).

БАТЬКО. Мені сумно, що ти від'їжджаєш, Єво. Я полюбив тебе. Чи ти ще колинебудь повернешся до нас?

ЄВА. Це довга подорож. Не буде причини повторювати її знову.

БАТЬКО. Одного дня Ка-лі піде. Я певний цього.

ЄВА. Ви думаєте, він буде невдоволений тим, що знайшов?

БАТЬКО. Одного дня, довго по своєму весіллі, він залишить свою дружину й дітей і відійде в курну мандрівку.

ЄВА. Я в це не вірю!

БАТЬКО. Він блукатиме, як це він робив завжди. Я ще ніколи не був такий певний. У вигнанні він зможе покарати мене. І я дякуватиму йому за це: чекання й здогади скінчилися.

(КА-ЛІ входить в костюмі вершника).

КА-ЛІ. Після того, як Єва з матір'ю від'їдуть, я піду в гори. Я мушу полагодити там малі справи. Можливо, я проведу там ніч.

ЄВА. Чи ти не підеш з нами до поїзду?

КА-ЛІ. Ні.

ЄВА. Ти не вітав нас і ти також не попрощаєшся.

БАТЬКО. Ніч у горах допоможе тобі. Навіть у ці прохолодні ночі можна спати надворі на землі.

КА-ЛІ. Коли я спатиму, я з ніжністю думатиму про тебе.

(Вони спостерігають одне одного; тоді БАТЬКО відходить сходами нагору).

ЄВА. Де ти був цілий ранок? Чи ти бачив її? Як вона?

КА-ЛІ. Відкладім пусті розмови. Незабаром ти від'їжджаєш, і я хочу остерегти тебе. Кожної миті у цих кількох днях я думав, що розумію, хто ти, і завжди ліпше, ніж мить перед тим. Тепер, пожертвувавши забагато і довідавшись завдяки тобі багато правди, я бачу, що ти станеш мною. Я — не єдина гарна річ, яку ти забажаєш для свого дому. Ти ограбуєш інші гробниці. Ти будеш любовницею і покровителькою митців і філософів — їхні найкращі твори будуть створені під твоїм

покровом. Більше за все ти любиш роздавати безсмертя направо і наліво, немов могутня і розбещена королева, що розсипає ласки між своїми придворними. І я боюся, що подаровані безсмертя попадуть у неласку, вийдуть з моди. Я боюся, що ти — мінлива майбутність. Одного дня ти перевернеш мої кістки ногою і скажеш щось глибокодумне, що кожний запам'ятає, на зразок: *sic transit gloria mundi*.

ЄВА. Ага, зелений виноград! Ти ганьбиш мене!

КА-ЛІ. Дозволь мені закінчити. Ти пройдеш до мене повне коло. Ти будеш старіти так, як і я. Твої предки залишать тебе позаду так, як мої. І тоді ти будеш сидіти сама, споглядаючи мертву славу і цвинтарі кохання, як це робив я.

ЄВА. О, це через мільйон років. Мені всього лиш один рік. Тільки вчора я ще поклонялася духам і дияволам. Тільки цього ранку я побачила Бога.

КА-ЛІ. Ти також вийдеш з моди у Бога. Він перестане вважати тебе за улесливу поклонницю.

ЄВА. Жорстокий чоловіче!

КА-ЛІ. Тоді ти почнеш шукати когось, хто дав би тобі безсмертя. І ти шукатимеш мене. Не такого, який я тепер, а такого, який я був колись. І ти зрадиш і покинеш все у відважному і даремному торгу зі мною. І, Єво, коли ти, благаючи, прийдеш до мене, я не матиму жалю — так само, як не мала його і ти.

ЄВА. Жажливо! Знаменито!

КА-ЛІ. Коли зможу, я утішу тебе.

ЄВА (*стає перед ним на коліна*). І ти був розп'ятий в мені, і ти знову воскреснеш, залишивши мене позаду в гробниці так, наче я була б твоїм саваном.

КА-ЛІ (*пробує змусити її піднятися; вона опирається*). Моя дорога дитино, встань, будь ласка. Чи ти хочеш почути ще одну історію, перед тим, як поїдеш? Це вже остання.

ЄВА. Так.

(БАТЬКО і ЄВИНА МАТИ з валізками сходять по сходах).

КА-ЛІ (*коли він говорить, всі з напруженою увагою слухають, їхні лиця прояснюються*). Було плем'я воїнів, які жили собі самі на вершинах скель, далеко від решти світу. Вони нехтували жінками і жили насамоті, щоб бути досконалішими. Вони були гарними, гордими, лютими, марнославними людьми. З своїх скель вони могли бачити гріхи людства і одночасно ж не грішити самим. Тому що вони були гарними, багатими, цнотливими і відважними, вони вірили, що вони благословенні богами. Але одного дня серед них з'явилася жахлива хвороба. Так багато з них померло, що мала рештка вирішила принести себе в жертву, щоб стерти, яку б то не було помилку, що накликала на них це прокляття. І так вони помчали на конях у провалля і впали вниз у світ, який зневажали, і згнули там на скелях.

ЄВА, БАТЬКО і ЄВИНА МАТИ. Ми розуміємо твою історію. Це найправдивіша з усіх, які ти можеш розказати.

КА-ЛІ. Більше правди в розповіді, ніж в оповідачеві. Більше правди в похвалах, які слідують за вчинком, ніж у самому вчинку. Наше життя — це легенди, які ми узгіднюємо одну з одною. І наша смерть — ніщо інше, як міт, який розказують дітям. Це ніщо інше, як пісня, що її співають вершники, коли вертаються додому. Чуєте мене?

ЄВИНА МАТИ. Чи ти готова вирушати, Єво?

ЄВА. Так.

БАТЬКО. Чи ви нічого не забули?

ЄВА. Ні.

БАТЬКО. Ходімо.

(Вони виходять без прощань, без жодного погляду на КА-ЛІ. Він залишається на сцені один).

КА-ЛІ. Ми всі думали забаго про забагато речей. Ми одержимі. Нас не переконати. Ми непохитні. *(Сміється).*

(Тоді він починає говорити, як на початку першої дії. Його розповідь набирає все більш урочистого тону).

Він виїхав своїм конем на самий вершок високої скелі. Жорстоке сонце сяяло на заході, немов би було бронзовим щитом, що палає на похоронному кострищі — щитом мертвого ватажка — і гори були немов нерухомі, освітлені полум'ям форми рабів і тварин, яких забито, щоб супроводжували вождя на той світ, і долини текли кров'ю й вогнем. Дизлячись на це, молодий чоловік зліз із своєї кобили і зав'язав їй очі, сміючись і голосно промовляючи, як це часом бувало його звичкою, коли він був сам. Тоді він знову сів верхи і підстрожив кобилу, батожаючи її з диким криком. Вона стала дуба, рвонулася вперед і спіткнулася через край. *(КА-ЛІ починає повільно опускатися на коліна).* Вони повільно переверталися: копита кобили піднімалися, немов четверо півмісяців у темному небі, і він відпливав від її спини з розкинутими руками і відкритим ротом, немов ві сні після кохання. *(Він схилиється набік і лежить хвилину, тоді підіймається на лікоть і говорить останні рядки).*

Незадовго по цьому зграя крилатих фігур забриніла високо над краєм скелі. На заході, попіл величезного кострища ще палав, але бронзовий щит розтопився, і в долинах кров жертовних тварин загула в тему. Крилаті фігури кружляли з гострим криком, злітаючи нижче і нижче в присмерк. Хтось міг би уявити, що це — душі людей, що кинулися в смерть із висот. *(Він так і залишається, опершись на лікоть, у глибокій задумі, а тим часом завіса спадає).*

Вікно

ОПОВІДАННЯ

Валерій Шевчук

Я трохи боюся ночей. Ночі з'являються в моїй душі так само, як смуток чи радість. Абож глибока, із самого дна душі, туга. Хтозна, від чого вона йде, але вона йде, і я починаю вигадувати. Це ціла система, бо все мусить знову стати на сталі місця, врівноважитись і спокійно покритися сном.

Так буває щовечора, коли лишаєшся сам-на-сам і заходиш у кімнату, в якій вогко й сутінно. Скидаю пальто і сідаю на ліжко. За вікном стугоняють вітри, вони починають зле на мене діяти, зриваються з нутра ночі й трусять погано притулені до рами шибки. Приходить ніч, справжня, густа й неозора. Приходить темрява, і я чую як вона шарудить у глибині кімнати вогкими лапками і подряпує гострими пазурами паперові шпалери.

Не знаю, як я сюди потрапив. Велика квадратна кімната, на стінах тіні від людей, що сидять за столами, і я серед цих людей край столу. Коло мене сидить сусід, він має гладко виголене обличчя сухотника, очі блищать, і він схиляється до мене: «Ви не знаєте? Отой зліва — то...» Зліва сидить Геній, і я дивлюся на його обличчя, яке так нагадує портрети, знайомі мені з дитинства. Переді мною живе втілення портрета, м'язи і кров, ба навіть червоні артерійки на ніздрях. Обличчя затуляє цілий світ, і я не можу відвести від нього погляду. Бачу, як здригаються нервово вії Генія, він повертає шию. «Послухайте, — голосно шепоче він до сусіди, — що це за чоловік сидить у кутку?»

Він дивиться на мене, і я відчуваю себе страшенно дурним. Я його антитип, що потрапив у коло геніїв. Скільки їх — генії машин, генії звуків, кольорів і слів. Вони зішлись в цю кімнату, єдине місце, де можуть зібратися разом. Я знаю, що мені нічим повелічатися перед ними, зовсім нічим, і прибираю самовпевненого вигляду. Для цього треба небагато, лише стати на крижаній площині так, як стоїш на землі.

— Я хочу випити за вас, — підіймається один з геніїв. — Ми завжди прагнули до чогось неймовірного. Можливо, тому я хочу нині піднести келих за любов...

У них напружені обличчя. Я хочу позбутися ніяковости, яка захопила мене, бо вони прагнуть переступити межі часу, бо вони переступають ті межі часу і відкидають їх, як ширму. Я відчуваю, як мою душу огортає жаль, бо вони все-таки тіні,

хоч мають земну кров. Померлі тіні заповонюють мій мозок, вони входять у своїх нащадків і намагаються зіллятися з ними. Мені хочеться плакати від невгамовних болів, що шпигають серце. Кров стукотить у скронях, а за вікном починається осінь. Золота осінь моїх найсвітліших років.

Так, найсвятіша осінь найсвітліших років. Я загортаюся в ковдру і слухаю, як вітер б'ється об дерев'яні стіни. У шпари дме вологе повітря, і мені вчувається запах грибів та листя. І дерев, що скидають одержу й вогко поблискують чорними стовбурами. На жовтому тлі чорнота стовбурів видається надмірно різкою, тушевою, з глянуватим вилиском. І я знаю, що між запах стовбурів дуже спокійно лежить опалому листю. Трохи вогке, воно розм'якає в густому подихові осени, і зараз я згадую пружність листя, закидані дороги в лісі, коли я пускався берега й ішов. Щось кликало і вабило мене... Я розплющую очі й переходжу в той час, намагаючись відновити бодай щонебудь. Але занадто багато приходить відразу, надто багато я хочу від себе й від ночі. Проте вона хоч трохи мусить підкоритися і підкорюється. В ній знову постає минуле. Вже вкотре, і немає нічого нового в ньому. Втім, той запах листя і колодязний ламаний дзвін ланцюга... І собака Рекс, що голосно, аж ляско, гавкав. З рота в нього клубочилася пара, і білі зуби сяяли чистотою. Червоні ясна були, як осінні ягоди калини. Білі зуби між калиною і голосний гавкіт. На дворі росла велика сосна з попелястою хвоєю. За сіткою греблися кури. А бабуся розлила молоко. Синювате і драглисте, воно світилося під сонцем, і собака голосно гавкав на це молоко, доки не зважився і не почав злизувати. Язик його вискакував з пащі, захоплював, складаючись човником, солодкої голубизни і зникав, щоб знову вихопитися й зануритися у жовте листя, що плавало у молоці, наче золоте латаття.

Кімната в Котка обклеєна рудими шпалерами з вічними слідами розчавлених блощиць, ліжко, де він спить, запнуте витертою ковдрою, посередині якої велика біла латка, — Котко любить розглядати ту латку. Грубий чотирикутний стіл присунутий до вікна й застелений газетами. Він сідає за цей стіл і дивиться у вікно. Вікно виходить у сад, і зараз, восени, за ним хилиться жовте майво. Жовтий хаос кольору і чорнота гілок. Дві стежки — одна до хвіртки, друга в глибину саду — вкрито листям, по них ходять кури, гребучи міцними кігтями землю. І листя шарудить, від їхнього копирсання здіймається сіра курява, кури теж сірі — чи від куряви, чи від дня, який падає на них всією розкішшю своїх барв. Котко зазирає під стіл, де лишилися шматки недоїдених бутербродів. Там прибиті дошки, вони голі й нагадують спину живих істот. В його сколошкану голову приходять кольори осени. А може, не так кольори, як її тиша. Кімната ча-

вить низькою стелею: на брудних шпалерах вивішені копії Шишкіна. Обсиджені мухами, вони теж як шпалери. Будинок повен звуків, і він помічає це тільки зараз. Ходить по своїй кімнаті бабуся. Велика, важка, вона похмуро пересуває огрядне тіло. Котко чатує, щоб вона зайшла до кімнати, і починає двері. Але бабуся хитріша: велике обличчя вже висить у просвіті розчинених дверей.

— Зайди до мене, Петре, — каже вона надто правильною мовою. Котко зупиняється наче встрілений. В коридорі пахне гасом і квашеними яблуками, дерев'яна обшивка стін давно почорніла, і її повільно точить шашіль. Крізь круглі жовті дірочки висипається жовте порохно і наче повисає в повітрі. Між кількох рядів смужок порохна він проходить у бабусину кімнату. Стара вже сидить у фотелі, прикриваючи повіками очі, і Котко, як завжди в такі хвилини, починає боятися її. Там, за цими приплющеними повіками, живе зовсім інший і зовсім незрозумілий світ. Але бабуся розплющує очі, і Котко бачить, що ці очі дуже сірі й теплі. І в них ховається глибока людська втома...

— Сідай, чого стоїш?

Він сідає на краєчок крісла. Обстава її помешкання зовсім інша, ніж у нього. Старовинні гнуті меблі, круглий стіл під важким парчевим покривалом, темного дерева шафа, трохи скошена на одну ніжку, фігурна різьблена етажерка, важкий золотистий фотель, у якому тоне огрядна господиня, і дерев'яне, теж різьблене, ліжко. По спинці, знизу вгору, біжить пальмове віття, і, може від надміру коричневого, в кімнаті пахне курявою.

Бабуся знову приплющує очі, і навколо них лягають темні кола. Її обличчя набирає виразу байдужого й умиротвореного.

— Ти сьогодні не ходив на лекції, — повільно, але чітко каже вона.

Важко дихає, а він відчуває тишу дому. Величезну й неоглядну. Лише вітер порипує дерев'яною обшивкою і в глибині щось розмірено погойдується.

— Так чому ти не ходив на лекції?

Котко відчуває, ніби робиться маленьким школяриком. Крутить пальцями гудзика, але на нього майже впритул дивляться темні тверезі очі.

— Я вчителювала все життя, — сказала вона і знову приплющилася. — Ти ж знаєш, що від мене нічого не сховаєш.

Йому здається, ніби ця жінка вже переступила межу, за якою починається вічність. І Котко підводить погляд. На стінах, у коричневих рамах, знайомі з дитинства портрети. Від них віє дев'ятнадцятим століттям: стародавні строї, стародавні обличчя, все густо припорошене, обличчя вже не існують, як обличчя. Здавалося, то витвір уяви, витвір хитрого і невидимого пензля. Бабуся вже теж переступила по той

бік греблі, і він знає це, може, тому так важко втримувати на собі величезну вагу тиші.

— Бабусю, — чемно каже він, хоч у глибині душі йому не хочеться чемности, — бабусю, я, їйбогу, сьогодні зле себе почуваю...

Вона дивиться на нього, несподівано підводиться, важко сколихуючи огрядне тіло, і в її очах поблискує гнів. Але Котко вже давно не боїться її гніву. Проте ще глибше втискується у крісло.

— Коли це ти позбудешся цієї плебейської звички божитися? — бурмоче вона і йде через кімнату.

Бабуся велика, як гора, і їй важко пересуватися. Але вона йде, наче хвора викопна черепаха, перетягує ноги через щілини і тягнеться до вікна. Біля підвіконня зупиняється, зашляюючи до половини провіт.

— Мені здається, ти стаєш схожий на цих сучасних хлопчаків...

Котко не бачить її обличчя, але чудово знає, що вона примружилась і дивиться на дві доріжки, засипані листям: одна — до хвіртки, друга — до саду. Кольорові зблиски освілюють шибку, бо за нею сутінок, сьогоднішній день відходить так само, як і всі досіль. Бабусі, очевидно, нудно, бо лише в хвилини нудьги вона відходить до вікна. І Котко вже вкотре роздивляється її кімнату. Тут завжди був інший світ, і бабуся тримала його для себе.

— Я зовсім не схожий на цих сучасних хлопчаків, — каже Котко. Йому хочеться покинути цю кімнату, бо в сутінку меблі ніби тиснуть на підлогу. Майже фізично відчуває напруту дощок: зігнуті й натужені, вони страждають, як люди.

— Ти кудись поспішаєш? — бабуся вже йде назад, чалапаючи величезними капцями. І здається, що повертається з тамтешнього, яке раптом надзвичайно чітко й виразно освітло всю її незграбну постать.

— Чуєш, яка тиша в домі, — вона сідає, покректуючи. — Цю тишу я люблю.

Вона приплющує очі і застигає в сутіні, а Котко з йому лише відомих ознак розуміє, що треба залишити її саму.

Ранок голубий, аж святий. Рекс весело стрибає по примерзлому за ніч листю, і воно похрустує під його лапами. Пес голосно ляскотить, і його морда смішно обросла інеем. Він скаче на всіх чотирьох, відкидаючи задніми ногами листя, і воно, вкрите голубуватими тичинками паморозі, спалахує в чистому сьайві. Сусід Коваленко теше довгі соснові планки, вони світяться на осінньому сонці, наче живе тіло, і смольний запах заповзає на подвір'я. Котко брязкотить відрами, повільно йде по стежині, як по турецькому килимові. Від озер віє прохолодою та вогкістю, бані церкви плавають по воді, наче химерні човни. З криниці вже набирають воду, і ланцюг дзенькає, мов золотий.

Бабуся чалапае по підлозі, хляпаючи капцями. Її обличчя сяє ранковою чистотою, і Котко застає її таку, коли повертається з повними відрами. Вода грає сталевими виблисками, Рекс підштовхує Котка носом і намагається вловити язиком краплі води.

Бабуся дивиться на Котка знизу догори.

— Ти завжди спізнюєшся, — вона розкриває рота, і лише після павзи виникають слова. Вони не встигають за рухами вуст, бо коли ті одкриваються для другого слова, з'являється тільки перше. — Я тобі давно казала: купи будильника.

— У мене зупинився годинник, — каже Котко. — А ти, ба, не хвилюйся.

Стара спускається зі сходів, тримаючись обома руками за поруччя. Спершу опускає одну ногу, тоді міцніше втискує пальці в дерево і спускає другу. На вкритім памороззю поруччі лишуються липкі відбитки її пальців. І коли йде стежкою в сад, Котко знову намагається уявити її молодою. Але він безсилий відтворити собі той час, що існував до його появи на світ. Здавалося, не було й людей, які лишилися в потемнілих зображеннях фотокарток, не було змін, — усе існувало так споконвіку й завжди.

Бабуся вже поверталася — вона вперто не хотіла ходити з палицею. Гойдалася на тлі чорних, наче глянсованих, стовбурів, на тлі жовтизни землі і листя, і її обличчя мало все ті зморшки і все той же притьмарений блиск очей.

— Я не бачу, щоб ти поспішав на лекції, — сказала вона, підводячи голову.

— Я почуваю себе зле, — опустив погляд Котко.

Рекс десь зник, доки тривала бабина прогулянка. І ніжні ворсинки інею розтопилися в яскравій голубині дня.

— Не кажи дурниць, — бабуся вже вибиралась по сходах ганку. Тіло безформно хиталося під одежею, і Котко раптом подумав, що в неї нема тіла. Абож вже щось зовсім не те, що звичайно вважається тілом.

— Ти поснідав? — суворо спитала бабуся.

— Так. Може щось треба допомогти?

Бабуся глянула на нього, і в глибині її очей спалахнув глум.

— Ні, — відказала.

Цього моменту він боявся найбільше. Вона зараз підведе важку, як колода, ногу і ступне в коричневий морок, де поскрипують коричневі меблі. Але бабуся була спокійна. Спокійно дочалапала до дверей і так само спокійно сховалася за темними стулками, міцно прихиливши за собою щільну завісу великого мороку.

Луна глухо гехала під стелею, а я намагався схопити м'яч. Він сковзався в липких руках, тіло було пінне і різко пахло. Перед нами тренувалися дівчата, і в повітрі ще стояв запах пудри й помади. Маленький тренер у синьому спортив-

ному костюмі підскакував до якоїсь групи, хапав цупкими пальцями м'яча і різко посилав його до кожного з нас. Ми намагалися вторити рухам, танцювали по колу, водячи перед собою червоні кулі. М'ячі літали, наче велетенські пухирі, я щосили намагався підтримати ритм, а підлога постогнувала від густого тупотіння. «Ще раз! — кричав тренер. — Збоку!» Ми заходили збоку, стукаючи перед себе червоними кулями, долітали до щита, робили крок, два, три і, підскачавши, штовхали м'яча в сітчану корзинку, підвішену на чотирикутному щиті. Тремтіло кільце, на якому хиталася корзинка, посередині щита чорною масною плямою було намальовано квадрат, і ми націлялися саме в цей квадрат. Я схопив м'яча й помчав через усю залю. Та розігнався занадто швидко: стіни були заставлені драбинками, на яких ми робили вправи, і драбинки миготіли, зливаючись у щільні безконечні ґрати. Я заходив збоку, намагаючись не випустити м'яча, але він випадав з рук і котився, підплигуючи, в кінець залі. «Ще раз!» — крикнув мені тренер, і луна завмерла біля стелі. Я знову метнувся через залю, відчуваючи, як мокріють пахви і набрякає шкіра обличчя. Біля самого щита зробив чотири стрибки. «Три! — гукнув тренер. — Не чотири кроки, а три!» Він хапає м'яча і сам іде в танок. Коло щита підхоплює кулю, раз, два, три — м'яч звивається в корзинці і вилітає крізь вузьке горлечко. «Ще раз!» — кричить тренер. Я хапаю липкими пальцями червоний пухир, він одскакує від рук і стрімко летить униз, знизу ляпає об підлогу і торкається наставленої долоні. Долоня приймає шкарубке тіло і на якусь мить склеюється з гумою. Я знову мчу через залю, намагаючися втримати м'яч, але він проскакує між руками, і я б'ю його обома долонями. «Подвійна гра! — кричить тренер. — Скільки вам казати!» Однокурсники стоять півколом, тупцюють і сміються. В них молоді обличчя, ще три місяці тому вони були, як і я, школярами, але мене лютить їхній сміх. Лютить і дере по спині. Тренер стрибає поруч мене, нарешті його терпець уривається, і він, взявши в рота свисток, голосно сюрчить. Гупання м'ячів відразу ж стихає, мій м'яч відривається від руки й безсило котиться під щит. Ми стоїмо, а тренер бігає перед нами з м'ячем. Я витираю обличчя й чую, як під пальцями слухає червона набрякла шкіра. «Бігом!» — командує тренер, і ми ланцюжком біжимо по колу. Переді мною височезний хлопечко. Я дивлюся, як ходять його лопатки, а п'яти весь час загрожують угилити мені в живіт. Стає боляче від гостроти його лопаток, вони вриваються у перенісся, і я відстаю. «Швидше!» Луна завмирає біля стелі, чути голосний, з виляском тупіт. «М'ячі!» — гукає зморщений чоловічок. Ми хапаємо м'ячі і ведемо їх по колу. М'ячі спалахують, як розпечені червоні кулі, і я радий хоч би з того, що вони не мають гострих кутів. Нестерпно чути запах тіл моїх колеґ, нестерпно чути запах мого власного тіла. «Повторимо! — кри-

чить тренер. — Ось ви!» Його жакливо гострий палець дивиться мені в перенісся. Я хочу звільнитися від цього пальця. «Збоку! Почали!» Я повільно заходжу вбік і починаю вести м'яча. А коли він, звиваючись, прориває туге горло корзинки, на очах у мене стоять сльози. «Молодець!» — кричить тренер. — А тепер усі! Почали!» Луна глухо гехкає десь під стелею, м'ячі ляскають об фарбовану підлогу, а я відчуваю, як по тілу цебеняють, наче кров, густі потоки холодного поту. І на якусь мить мені приходить на допомогу велике загразоване вікно. За ним стоїть голе чорне дерево. І гілочки вклеюються у скло, наче розтала zdeформована гума.

Генії підносять чарки. Вино грає яскравим бурштином, вони посміхаються один до одного — ширше, ширше, голосно дзвенить кришталь. І чарки вже біля вуст — бурштинова волога вливається в розхилени роти. Там ворущається червоні лопаті язиків, і мені видно, як язики смакують вино. Серед цієї маси знаменитих облич я відчуваю себе, наче випорожнений, висушений на сонці дзбан. В мене знову втуплюються очі Генія, і я ніяковію. Бо це очі того, хто вчив нас мудрости з перших кроків, з перших книжок і клас. Мені стає моторошно від цього неймовірного сусідства. Може, тому я шукаю порятунку на стінах та стелі. Але всі стіни і стеля обвішані обличчями: генії і таланти, більший талант — більше обличчя. Зі стелі дивиться Найбільший Геній, мороз проходить по шкірі, і я хочу віднайти двері у цій дивній кімнаті. Кімната хитається разом із чарками, і всі меблі коричневого дерева. І підлога теж. Вона до блиску натерта і пахне воском. Мені зовсім не місце в такому вишуканім товаристві. Але я все ще сиджу, бо щось міцне та сильне тримає за плечі і втискує в крісло. Я знаю — ще не прийшов час завершення, все тільки починається, пляшки лише розкорковані, а хміль ще не навис над головами. Але він обов'язково прийде, і в пляшках не гратиме іскрами бурштину. Пляшки стукатимуть порожніми денцями об блискую підлогу під столами. І в ній, наче у свічаді, будуть дихати та ворущитися порозвішувані на стінах і стелі портрети й очі великих пращурів.

Студент Котко любить вечори. Вони спускаються на озера, в яких гойдаються бані церкви, і гасять ті бані, наче світильники. Бані розчиняються в зеленкуватім кольорі, бо самі теж зеленкуваті. Тоді виходять із води качки. В жовтому теплі доріг їхні білі човники — наче розлите молоко. За залізничною колією шумить осінній ліс. Вечори доходять і до нього, бо коли синя рука натискує на шибки, ліс затихає. І приходить велика, гаряча тиша. Гаряча, не зважаючи на морозець, що схоплює в кліщі калюжки і листя. Листя хрумтить, коли Рекс повертається з довгих гулянок. Він іде повільно, наче блудливий син. І в темряві його веселі очі

блищать проханням. Він просить помилування, бо навіть не треться об ногу. Лише сідає в кутку, схиляє голову і час від часу поглядає на Котка. Котко витягує руку, і гарячий червоний вогник язика миттю облизує йому пальці. Це і є прощення, бо за хвилину собака гасає довкола Котка по доріжках і трощить бур'ян та стебла відцвілих квіток.

Бабуся сидить у фотелі, а Котко вже вдруге за день переступає поріг її кімнати. Його відразу ж огортає коричнева тиша, меблі блищать у цій тиші, і лише шафа здалася часові: звалена набік, вона жовтіє віспаними крапочками шашелевих нір. Зі стелі звисає важкувата, скляна, з гірляндами потемнілих скелець люстра, і лямпочка розчиняється, гублячись серед скелець. Світло падає на стіл, бабуся приспускає повіки, і її обличчя просякнуте знайомим Коткові відчуженням.

— Як твоє навчання? — бабуся розплющує очі, але не ворухиться. Велике тіло — наче незрушна гора, лише там, де голова, відчувається жива плоть. Пухка, вкрита плямами рука лежить на парчевій скатертині, а в палець різко в'ївся перстень із малиновим камінцем. Світло падає на камінець, і червоний промінчик танцює по його гранях.

— Добре, — відповідає Котко, — як же йому бути?

— В мої часи, — очі бабусі поважніють, — освіта вважалася верхом прагнень. Але зараз пішла така молодь, що дивиться на це, як на принуку.

У неї високий і дуже чистий голос. Рафінована педагогічна вимова серед цих стін знову нагадує Коткові людей, чії фотокартки розвішані по стінах. Він, наче школяр, кладе руки на коліна і намагається не дивитися на бабині нігті. Але дивиться-таки на нігті, тупі, вицвілі, вичищені й обпиляні. Котко щулиться, стенає плечима — пальцями годилося б зробити хоча б найменший рух.

— Чого ти щулишся? Хіба холодно?

Він не може їй розповісти, що так завжди буває, коли нервує.

— Зовсім не холодно, — каже він. — Але, коли хочеш, я нарубаю дров...

Вона уважно дивиться на нього.

— В тебе зараз важкий вік. Я мусила б пильніше тебе контролювати...

Бабуся відкинулася на спинку фотеля, але Котко знає, що не це примусило її зайвий раз впустити його до себе. Він знає навіть, що саме, і не може відвести погляду від її руки, яка так і не ворухнулася від того моменту, як лягла на парчу.

— Я вже цілком дорослий, — він ковтає слину, бо її набігло повен рот.

— Я сподіваюсь на те, бо мені б не хотілось, — вона різко підвищила голос, — щоб ти став такий, як сучасна молодь.

Було важко, неймовірно важко проникнути в глибину цього здеформованого тіла, яке мало за плечима вже не один десяток літ. Бо щось таки було в тих десятках. Щось мусило бути.

За вікном стояла ніч, бо сіруваті штори заслонили шибки. Шворки висіли збоку, і мале попелясте кошеня торкало їх лапкою. Штори хилитались, обтираючи стіну, а кошеня дивилося на них круглими захопленими очима.

Бабуся нарешті прибрала руку, і Котко полегшено зідхнув.

— В тебе є робота? — спитала вона, не розклеюючи повік.

— Є.

— Іди.

Котко пішов, озираючись, і вже не було нічого живо-го у величезній горі, що здіймалася з фотеля. Лише ворущилося від дихання мереживо старої, з минулого століття, кофтини.

Вечір святої осені, вечір святої осені! Котко дивився в нього, вбирав його у груди. Велика сива сосна завмерла у місяці, а вечір, чистий та молодий, кликав його душу. І сад зідхав, як людина, зовсім як людина: ходив по стежках морок, і, як у дитинстві, Котко боявся його. Хотілося зажмуритись і сховатися за надійними дверима, але всі вісімнадцять його років прийшли на допомогу. І зворушення разом зі страхом знесиловало його. Під ґанком покірпно стояв Рекс, він розумів Котка, бо мовчки стояв і намагався запевнити, що він серед мороку свій, бо виріс серед мороку і вже давно перестав ховатися від нього. Собака навіть гарчав, і Котко не витримав. Сонно зупинилося серед темної стіни бабусине вікно. Його вікно теж світилось, але сьогодні він не міг витримати. Він зрадив себе, свою самотність, своє пустельництво віч-на-віч із бабусею, зрадив книжкову полицю, що оперізувала кімнату, і ганебно, проклинаючи себе та свою слабкодушність, помчав дорогою. Рекс вистрибував слідцем, Рексові було весело, бо господар подолав страх, господар теж кинувся у мандрівку, в яку так часто любив вирушати і він сам. Пісок летів з-під лап, він войовниче скакнув до жаби-ропухи, але вчасно збридив. Котко йшов, повільно вергаючи легке листя, осінь стояла в його грудях, наче клубок, совість пекла, немов удар батога. Але падіння було надто глибоке.

Він вільно пробирався вздовж парканів у те місце, де, освітлений яскравим золотом електрики, вирував і метушився зелений штахетчатий ганцмайданчик. Котко мав своє місце — ззаду, де росли кущі, можна було підійти впритул і, припавши обличчям до штахету, дивився довго й безнадійно, до втоми й остогидности, ловити яскраві кольори, пускатися у хвилі поганої музики, у хвилі поганого зближення. І лише наприкінці, коли втома обкладала голову, він

брів назад, намагаючись зрозуміти одну дуже просту істину: він міг би, як і всі, бути там, як і всі, крутитись у вирі, як і всі, вибирати і знати дівчат, як усі, проводити їх додому. Він міг би стати таким, якими були всі його знайомі, він міг би ділити з кимось невичерпні скарби святої осені, міг би мати волю, забути про все на світі. Але у вчорів є свої закони. Коли він підходив до дому, то знав, що не зможе бути таким, як ті, з танцмайданчика, що слухатиме чисту музику, читатиме хороші книжки і кохатиме не так.

Рекс плівся слідьма. Він теж наморився за день. В погоні за самицями, у битві з собаками його енергія висякла. Він дивився на Коткову спину і мріяв про теплу буду, вистелену листям, та про м'який сон, коли всі звуки лишаються, а все інше запинається солодкою рожевою плівкою.

Коткове вікно палахкотіло серед темряви, наче багаття, і, наче багаття, палахкотів коло нього листятий клен. Пахло водою, озера дихали йодом, біля хмар гойдалися бані церкви, і хрести на ній патлали ті хмари. Місяць тремтів у великому жовтому колі й розсилав навкруги важкі мідні списи.

У бабусі було темно. Котко зупинився і довго стояв на ганку. Потім схилився на поруччя, і місяць освітив його худорляве обличчя. Рекс поплівся в буду, загорнувся в листя. Місяць освітлював доріжки: одна — в сад, друга — до хвіртки. Дерева стояли, незрушно вплавившись у фантастично зліплений барельєф. На траві поблискували срібними кристалками торочки паморозі. Котко торкнув двері, і вони нечутно хитнулися всередину. На нього війнуло теплом. Таке тепло буває лише з соснових дров. Бо коли він навшпиньках пробирався до себе, на вустах і обличчі стояв тонкий і чистий запах сосни. Постогнувала, повертаючись на постелі, бабуся, і він завмер, вслухаючись. У домі висіла густа темрява. Він відчував її всією душею. Бо покищо це була жива темрява. І населяли її живі неповторні люди.

Вона й сама не тямилася, як це сталося. Несла подвір'ям великий порцеляновий глек. Ранок блищав тонкими тичинками інею, а молоко між коричневих стінок здавалося голу-бим. Серед двору вона зупинилася і раптом захапала руками повітря. Небо закружляло над головою, бо Котко побачив, як швидко повернулися в темнуватих мішечках її очі. Глек вирвався з рук: світло-коричневий, із виплюснутим, застиглим у повітрі струмком блискучого молока. Глек упав на листя, і молоко вихлюпнулося на землю. Бабуся отямилася і відразу ж нахилилася за глеком. А коли розігнулася, Котко побачив, як біліла ока в неї забриніла прозора сльози-на. Винувато всміхнулася і пішла, не дивлячись на розлите молоко й Котка. Рекс голосно залящав, стрибаючи біля великої синьої калюжі. Котко дивився на мідні собачі лапи, що греблися, і думав, що вже зовсім скоро підуть дощі і

щезне ця безмежна прозорість днів. В глибині завмерлого віття застиг серпанок. Чисте повітря заливало стежки і стояло над ними голубими сяючими коридорами. . . Рекс нарешті допався до молока і хлєптів, пожадливо загрибаючи язиком. Котко ступив у світлий коридор і забув раптом усе: бабусині сльози і її невпевнену постать серед розгарячілої жовтизни, Рекса, що голосно хлєптів молоко, і те, що йому варто було б поспішати, бо до лекцій лишилося тільки півтори години. Але коридор уже втягнув утлу Коткову постать, і він пішов, ловлячи себе на думці, що всі його рухи чимось дуже вже схожі на бабусині. Стовбури блищали від розталої паморозі, квітничок порудів, і високі стебла розсипали доокруж незібране насіння. Він струснув голівку гвоздики — до пальців попримлипали дрібні насінини.

— Петре, — покликала бабуся від порога.

Він різко озирнувся. Стояла на ганкові, широко розставивши грубі ноги, і наче хилиталася в нерівному світлі ранку.

Котко пішов назад, розкидаючи носками листя.

— Тобі вже пора, — сказала вона.

— Зараз, ба! Ніколи не було такої осені! . .

— У нас гарно, — неуважно хитнула головою стара.

Він зупинився біля ганку, відставивши ногу у вузьких напрасованих штанах. Синя сорочка спускалася до пояса, широкий м'який комір вільно лежав на плечах.

— Ти дуже схожий на матір, — бабуся уважно, але холодно озирнула його.

Рекс вилизував листки, і ті полискували в прохолодних променях.

Вона сперлася на поруччя, і рука наче в'їлася в дерево. Котко бачив набряклі пальці з налитими мішечками м'якоті, перстень вигравав малиновим вогником, а нігті налилися кров'ю. Він проскочив повз неї, кинув двері, і вони гримнули, струшуючи стіни. Схопив течку і натягнув на плечі картату куртку. Годинник уже підганяв його, і Котко вистрибнув у коридор. Горблячись більше, ніж завжди, бабуся йшла до своєї кімнати, і коли Котко взявся за ручку дверей, відчув, що вона зупинилася.

— Що, баб? — повернувся і побачив, як темно поблискують її очі.

Вона простягнула затиснуту в кулак руку і поклала йому в долоню зіжмакані гроші.

— Купиш мені палицю, — сказала спокійно й сухо.

Генії вдарили келіхами, а я кинувся з тієї кімнати до виходу. Кинувся, бо вже несила було стримати плачу. Сльози текли по обличчю і відразу ж замерзали. Я стояв серед саду, і сад шепотів прив'ялим листям. А над головою висів місяць, великий і наївний, наче дитя. Лив мерзлі потоки світла, і листя хрумтіло під ногами. В моїй кімнаті всюди були кни-

ги. На столі, на ліжку, на полиці коричневого дерева — едиче, що дала мені зі свого багатства бабуся. І книги дивилися на мене, як живі. Я бачив навіть їхні очі — обличчя геніїв стояли і похитувалися, наче марево... Я нервово розгладжував сторінки: чи може бути, що ці люди такої ж плоти і крові, як я? Вони мали такі ж руки й ноги, такі ж голови... Все це було десь надто далеко, надто недосяжно, і місяць зі своїм крижаним дрижанням і холодними потоками світла робив ще неможливішим їхнє справжнє існування.

Я стояв на закиданій алеї свого перестарілого саду — він уже давно не давав плодів і давно здичавів. Мені в душу повільно входив вечір, вечір святої осені...

Котко вийшов з електрички. Тривога не полишала його. Глухе передчуття стисло груди; він біг дерев'яними сходами, гримлячи залізними косинцями. На мосту був вологий, з металевим присмаком вугільного пилу вітер. Електричка швидко зникла в темряві, вимахуючи задньою сигнальною лампочкою. Котко дивився на ліс: за колією той стояв, як темна порт'єра. Шуміла хвоя, й шарудів пісок. Тривога не полишала Котка: місяць зник, на небі тремтіли густі, наче стрижені баранці, гребені хмар з вискубаними клаптями тіл. Вони розколювалися тонкими списками променів, і там, де промені сходилися до купи, світився сплетений густий вузол. Золоті павуки повзали по очищених клаптях неба, безсило ворущачи довгими лапами. Золоті павуки були безсилі зрушити з місця, і їх спокійно ковтали хмари. Але в шлунках не було стільки місця, і хмари випускали золотих павуків на волю.

Котко збіг із мосту: гавкали собаки, ліниво й мирно. Від озер війнула чорна тінь прохолоди, заплеснула Котка — запахло падаллям. Ноги грузли в піску, свистів самотній цвіркун: невідомо, де взявся, невідомо, як вижив. Свист стояв, наче різка, болюча межа, і коли Котко переступив її, тривога вже не давала Коткові спокою. Навколо гойдалися підвішені на невидимих чорних линвах світляки віконних рам, і він, може вперше, помітив, що рами нагадують хрести. Кинувся бігти, але забракло повітря, і він пішов. Місив пісок, пробираючись між парканами, і сподівався на місяць. Місяць і справді вишпав, бо все раптом затріпотіло й заворушилося. Котко відчув, як у скронях застукотіли швидкі молоточки. Він побіг, вже не зважаючи на пісок, важко викидаючи ноги. У будинку було темно. Котко зупинився серед двору. З буди виліз Рекс, повільно підійшов до нього і глянув вологими сумовитими очима. Лизнув повітря червоним вогником язика і знову поплився до буди. Там було тепле листя і м'яко вигрівали сні. Котко безсило сів на ґанок. Сад мовчав, облитий білим морозивом. Видно було дві стежки, вони й зараз здавалися довгими коридорами. Але сьогодні його не тягло в ті коридори. Бо він знав: закінчилась іще одна осінь

його життя. Повільно підвівся і штовхнув двері — вони були відчинені. В будинку стояла мертва тиша. Така тиша, що чути було, як висипається порохно із шашелевих нір. Порохно сипалося на голову й руки, а він боявся дочасно відкривати упевнення сьогоднішньої тривоги. Але тривога жила, тривога в'ялила тіло, і він не витримав того тиску. Кинувся вперед, швидко розчинив двері і ступив у морок кімнати.

— Засвіти світло, — почувся рівний бабусин голос.

Він здригнувся і натис тремтячими пальцями на вимикач. Світло різко розлилося по кімнаті. Все було, як завжди: коричневі меблі, скобочена шафа і бабуся у великому золотистому фотелі.

— Що сталося?

Йому хотілося опуститися на підлогу, схопити її ноги і, як дитині, притиснутися обличчям до м'якої спідниці. Та він стримався, лише притулювся до стіни.

— Щось сталося? — перепитала бабуся.

Він не відповів. Лише відчув, як з тіла сходять оціпеніння і величезна полегкість, немов весняний вітер, очищає душу.

Можливо, вона зрозуміла його, бо її погляд раптом прохолов.

— Іди в свою кімнату і не зчиняй даремно гармидеру, — бабуся дивилася з-під опущених повік.

Він схилив голову і мовчки вийшов у коридор. Тут і зараз сипались у темряву рудуваті потоки порохна. Пахло гасом і квашеними яблуками. Стояла мертва тиша, і ця тиша лягла йому на душу, наче материна рука.

... Життя не любить приписів. У великій множинності днів губиться пам'ять, губляться люди, натомість надходить нове і народжуються нові люди. Це проста істина, але вона неминуха. Неминучість загартовує душу, а не лікує її. Темні обличчя минулих людей не раз зустрінуться на дорозі. Я ніколи їх не відштовхую: часом варто з'єднатися і з ними. Часом варто перемеряти шлях, на якому вже нічого немає, окрім листя. Осіннього листя, що встеляє перехресні стежки. Я іду світлими коридорами тиші, і ніч стає мою спільницею, вона підморгує світлом останніх вікон, і між цих вікон, на порожніх вулицях, де живе тільки вітер, теж може бути затишно. Самотність з'являється тоді, коли зникають вікна. Тоді треба повернутись і засвітити своє вікно.

*Передруковано з журналу «Вітчизна», ч. 8,
Київ, серпень 1968*

Французькі поети українською мовою

ДО ПЕРЕКЛАДІВ М. ТЕРЕЩЕНКА,

М. РИЛЬСЬКОГО, Г. КОЧУРА І М. ЛУКАША

Святослав Гординський

Про користь і потребу перекладів чільних творів світової літератури на українську мову зайве говорити. Годі вимагати, щоб загал знав кілька чужоземних мов; одночасно амбіція кожного народу мати шедеври інших культур у своїй скарбниці — зовсім зрозуміла й очевидна. У нас справа перекладів, зокрема поетичних, ніколи не була поставлена систематично; те, що робилося, було здебільшого плодом доброї волі й ентузіазму одиниць. У результаті в нас ще мало розроблена теорія і практика поетичного перекладу, а самих досвідчених перекладачів-поетів у нас не так то багато, знову ж щодо деяких літератур — тільки одиниці.

Миколі Зерову належить заслуга, що він поклав перекладну справу відразу на дві паралельні рейки — наукову й артистичну. Даний поетичний твір треба було спочатку вивчити, «розгризти», а тоді вже перекласти адекватно засобами рідної мови. Всі наші неоклясики, як і їх послідовники, займалися перекладами; вони збагачували їх власну творчість, допомагали виробляти стиль, а водночас давали взори, до рівня яких треба було підійматися у власній творчості. У літературі, яка не мала природних умов розвитку, це мало свою вагу. Якщо сьогодні українською мовою можна перекласти будь-яку річ з чужої поезії зовсім адекватно, то це, власне, заслуга неоклясиків, які виробили пошану до слова, точного й багатозначущого.

Коли кажемо про «адекватність» перекладу, то під цим розуміємо суму тих чинників, які роблять переклад рівнозначним твором української поезії. Суперечки про «точний» і «вільний» переклади — справа умовна. Завдання перекладача — взяти з чужого твору все основне — форму, зміст, ритм, інтонацію, музику, зберегти якнайближче оригінальні образи і передати це все засобами своєї мови, щоб, як писав Е. А. По, «так передати оригінал, щоб переклад викликав враження в тих, для кого він призначений, таке саме, що й оригінал викликає в тих, для кого він призначений».*

---

* Адекватність перекладу має свої межі там, де форма оригіналу надто закручена всякими трюками. Наприклад, у Війона є балади з акростихами з літерою «е», на яку є безліч слів французь-

Оборона мистецького перекладу перед механічним калькуванням слухна, але водночас обов'язок перекладача витиснути сік з цитрини оригіналу до останньої краплини. Скільки змога, перекладач повинен зберегти всі особливості оригіналу, всі його поетичні образи, епітети, діалект, архаїзми, новотвори, вульгаризми, взагалі все, що дає даному творові життя і барву. Ні в якому випадку перекладач не повинен підправляти думки й ідеї автора і підставляти на їх місце свої власні. Правда, перекладач може творчо перетворювати поетичні образи оригіналу, замінюючи їх своїми — при повному збереженні оригінального духу й характеру. Небезпекою тут стає те, що такий переклад часто перестає ним бути і стає переспівом. Часто цю межу між одним і другим важко визначити, проте вона існує. І, врешті, найбільша загроза для перекладача — стати таксидермістом: зверху все ніби в порядку, але в середині — клоччя і січка.

Пригадується, як ще в середині тридцятих років прийшли ми з зшитком перекладів з Гете й Шіллера до професора Василя Сімовича. Сімович був добрий знавець класичної поезії, спеціально грецької і німецької, сам бо вийшов з німецької гімназії та університету і мав чимало творів, тривало записаних у своїй мізковій кібермашині. До того, він мав справжній смак того, що в поезії живе, а що штучне. Отож прочитавши перший переклад, він зразу ж накинувся: — «У Шіллера є так і так, а у вас інакше! Чому?» — «Інакше перекласти неможливо». — «Неправда, перекладіть те, що є в нього». — «Як?» — «Цього я не знаю, але на те ви поет, знайдіть, щоб було і точно і поетично!» Сімович мав слухність, хто не може передати чужого твору і точно і поетично, не повинен братися за переклади.

Все це навчило нас від ранніх років ставити високі вимоги до перекладу не тільки власного, а й інших перекладачів.

*

Останніми роками київське видавництво «Дніпро» почало випускати друком серію «Перлини світової лірики». Після першого випуску — збірки Франкової лірики, всі інші томи, кожен приблизно 200-сторінковий, присвячені перекладам. Досі появилися переклади сонетів В. Шекспіра і поезії Д. Кітса, Ф. Шіллера, Е. Вергарна, П. Верлена, А. Міцкевича, М. Лермонтова, М. Богдановича (з білоруської), П. Безруча (з чеської), В. Пшавелі (з грузинської). Ми спинимося тут тільки на перекладах французької поезії, вона бо вирізняється особливою рафінованістю форми і змісту, тому й її перекладання є, до певної міри, випробним каменем переклад-

---

ких, але обмаль українських, і то здебільшого новотворів. Інша балюда в нього має рими, що кінчаються літерою «р», у мові українській дуже рідкісні. У таких випадках не оплачується жертвувати змістом і краще перекладати засобами, притаманними українській мові.

ницького мистецтва. Отже, мова тут про переклади поезії Еміля Вергарна роботи М. Терещенка і лірики Поля Верлена в перекладах М. Рильського, М. Лукаша та Г. Кочура. Всі згадані перекладачі — не новаки і мають за собою чималу і плідну перекладницьку діяльність, тому їх робота викликає спеціальний інтерес.

Покійний уже, М. Терещенко почав перекладати поезії Вергарна ще в першій половині двадцятих років, коли вергарнівський верлібр у поезії був явищем мало не революційним. До збірки, про яку мова, Терещенко свої давніші переклади значно виправив і деякі переробив, проте зразу ж треба сказати, що вони великого довір'я не викликають. Перекладач, як то кажуть, не поринає в глибини твору, а плаває поверху.

Про самого Вергарна можна сказати, що він, якого вважали найбільшим поетом на переломі нашого віку, сьогодні дещо втратив з своєї поетичної слави. Поетично — критика закидає йому завелику говірливість, патетику; щогдо його соціальних ідей, то критика теж згодна в тому, що ті соціальні ідеї в свій час були куди краще висловлені такими соціологами, як Дюркгейм, Тард і Ле Бон. Те ж, що залишилося досі з Вергарна-поета, це справді потужна сила його расових флямандських елементів, могутня, як у Рубенса. Тим часом у своїй передмові Терещенко кладе нагиск на Вергарна, власне, як соціального трибуна. Він ним був, але й не тільки ним, він був, як сам це писав, «сином своєї раси». Він відбивав у своїй поезії типові расові елементи — натуралістичну брутальність (недарма витончені французи називали його поезію варварською), містицизм, енергізм і майже містичний динамізм. Тут було щось з Бетговена, батьки якого, до речі, також походили з Антверпену, і він ніколи не змінив свого флямандського *ван* на німецьке *фон*.

Ми не будемо сперечатися про те, чи Вергарн — поет «заангажований». Як і Гюго, він таким був. А проте, при всьому своєму соціалізмі, він плекав своерідну гордість індивіда, який стоїть понад юрбою. Характерна з цього погляду його поезія «Голова»: на ешафоті страчено «тебе», гордого і непохитного. Головна ідея цієї п'ятистрофної поеми виявлена в третій строфі: «Юрба, в якій величезне зло клубиться змією, притишить свій океан перед твоєю гордістю», вона, та юрба, для якої страта була тільки видовищем, нежданно «підійме твою труну з твоїм блідим обличчям і почне її колихати, мов матір». Ідея тут ясна: герой перетворює масу. Але для соцреаліста маса — табу, її не руш, тож Терещенко переклав:

І там, де зло повзе змією потайною,
Юрба зупиниться перед лицем твоїм...

Тут «зло» зробилося знеосіблене, воно вже не є атрибутом маси, а юрба зупинилася перед лицем страченого, не

відомо з якої причини, а не «притишила свого океану перед твоєю гордістю». Це зовсім не те, що хотів сказати Вергарн.

Ця антиіндивідуалістична тенденція Терещенка постійно затирає, применшує стихійні й могутні поетичні образи Вергарна, що є носіями його світогляду, його ідей. Візьмим до уваги інший перекладений вірш поета — його майже програмову поему «Життя». В оригіналі читаємо: «Зазначати свій крок до справжнього існування твердою дорогою до далеких вітань, не маючи на чолі іншої зброї, крім своєї промінної гордості! Маршувати в своїй гордості і своїй довірі, йти просто на перешкоду з упертою надією усунути її прецизним ударом волі». Ці гранично точно висловлені думки Терещенко передає туманними словами:

Йдучи за правдою серед шляху земного,
Де радісна встає і мирна далина,
Найкраща зброя всіх — це людяність ясна!
Йти до величної і світлої довіри,
Без перепон в житті, з надією в очах,
З бажанням неземним перемогти в боях...

Знову не те. Вергарн говорить про гордість, шлях з перешкодами, силу волі; в перекладі все це зникло, зате маємо ясну людяність, життєвий шлях без перепон і «неземне бажання» перемогти — там де в поета зовсім реальний удар сили волі. Взагалі Терещенкові були притаманні певні кліше, витерті образи, якими він заміняв повні сили й оригінальності поетичні образи Вергарна. Перекладач наче зовсім не скористав з перекладницького досвіду російських поетів, які працювали над російським Вергарном — В. Брюсова та Г. Шенгелі. Ті російські перекладачі намагалися зберегти в перекладі всю вигадливу оригінальність поетичних образів та зокрема динамічну інтонацію вірша, яка рідко вдається Терещенкові. Головно, він дуже вільно поводиться з оригінальним текстом. У Вергарна в поемі «Слава вітрові» зображено чотири вітри, що віють з чотирьох сторін земної кулі, і тим чотирьом вітрам у верлібровому вірші присвячено чотири ямбічні октави. Західній вітер віє від Англії, де «листопад завішує свої застигли гірлянди зір, втоплених у блідому тумані». У перекладі маємо щось зовсім інше — «хмурий листопад, закутаний в тумани, до неба кидає свій переможний гнів»; вітер з північного бігуна летить через північні Сунди (протоки) на пустинний Урал, — але в Терещенка цей вітер летить чомусь з Альп, яких немає в оригіналі.

Це не значить, що між перекладами Терещенка не можна знайти й кращих, проте наше твердження про те, що ті переклади не викликають довір'я, залишається в силі. І хоч як прикро писати це про творчість уже померлого поета, не можна не мати на увазі й читача, для якого ці переклади призначені і який даремно шукатиме в них підтвердження того, що Вергарн — поет великої поетичної фантазії, мону-

ментальних образів і колосального чуттєвого напруження. І хоч як це дивно, цей критичний погляд на Терещенкові переклади залишився в нас ще з студентських років, коли нам уперше попали в руки його переклади флямандського поета.

*

Переклад поезії Верлена належить до нелегких; на відміну від інших «проклятих поетів», Бодлера й Рембо, вірш Верлена коротший, музичніший і співучіший, чуття переважає думку. Хоч він і вийшов з кола парнасців, які культивували лад і ясність вислову, він незабаром зрозумів, що поезія може бути більш затьмарена, більш збудована на натяках і музичних нюансах, ніж на значенні логічного слова. І хоч він і став вождем символістів, його символізм досить умовний. В його поезії засадує нас передусім його спонтанна безпосередність вислову, підсвідомість і наївність, часом цинізм, але цинізм циніка, що вміє щиро каятися. Як тогочасні імпресіоністи почали нищити академічний рисунок і композицію на рахунок усе заново і свіжо відчутих кольорів, так і Верлен підважував парнаську школу рівноваги своїми зривами стилю й думки, скандальними для французької клясичної поезії римами й цезурами. В глибоко традиційній французькій поезії це було явище революційне, тож Верлен (і Маллярме) стали оновниками французької поезії.

Верлен передусім майстер у зображенні внутрішнього світу людини, її душевних переживань. Вергарн у статті про нього звернув був якось увагу на те, що Верлен одночасно глибоко людський і глибоко християнський, а його творчість — це боротьба двох античних суперників — тіла й розуму — за його душу. Його повне суперечностей і нещастя життя великою мірою визначило часто розпачливі тони його серця і вплинуло на те, що він став зразком поета-декадента. Це були ті «черепки надій розбитих», для вислову яких пізніший Франко вимагав тільки одного: щирости.

Сказати цих кілька слів для характеристики Верлено-вої поезії треба було, бо його поезія має свій індивідуальний тон неповторного жалю і смутку, що зачіпає найпотайніші глибини людської психіки. Висловлена високомайстерною формою, та поезія є фактом поезії світової і тим самим цікавить нас подвійно — як факт чисто людського відчуття і факт культурний.

Верлена перекладано в нас не так то рідко, але невеликим вибором. Єдиний М. Орест (Михайло Зеров) дав досі найбільший вибір його поезій — 25, у своїй «Антології французької поезії» (Мюнхен, 1954). У двадцятих роках М. Рильський зладив кілька перекладів з Верлена для плянованої тоді антології французької поезії, яка через цензурну заборону ніколи не появилася. Рильський із своїх перекладів всміг надрукувати тільки «Пісню невинних» в обох редакціях — ямбічній і хореїчній — у своїй збірці «Гомін і відгомін», 1929.

Обидва ці блискучі переклади є в теперішній збірці лірики Верлена; крім цього, тут є ще п'ять інших його перекладів. Про них можна сказати, що вони всі позначені природністю поетичного вислову, яка така притаманна й оригінальній поезії Рильського.

У збірці приблизно 70 перекладів належить М. Лукашеві, а 15 — Г. Кочурові, який написав невеличку, але змістовну передмову до цього видання. На противагу давнішим перекладам, які були, сказати б, побічним продуктом поетів, переклади Лукаша й Кочура — це робота фахових перекладачів. Це вже вищий ступінь перекладного мистецтва в нашій поезії. Лукаш відомий у нас своїми перекладами Гетевого «Фавста», поезій Шіллера, Тувіма (щоб згадати тільки його переклади поетичні); старший від нього Кочур, учень М. Зєрова, має теж за собою значну перекладницьку діяльність у ділянці поезії старогрецької, французької, англійської та чеської. Як же вони впоралися в своєму завданні дати поважну вибірку українського Верлена?

Для поезії, особливо ліричної, існує один непомильний критерій вартости: чи дану книжку згодом хочеться прочитати ще раз і ще раз? Це значить, що в даній збірці мусить бути «щось», що залишається в пам'яті довго після того, як забуваються самі слова. Якщо дивитися на ці переклади Верлена з цього погляду, то ця збірка належить до таких поворотних. Верлен живе тут своїм самостійним українським життям, його душевні страждання здібні запліднити нашу уяву, заторгнути струни нашої душі.

Правда, критик і допитливий читач зараз же почне робити порівняння: перекладів з їх оригіналами, перекладів — з іншими перекладами. Це буде нормальне, в цій грі порівнянь, виміні ідей, перегуках тонів, балансуванні нюансів і є один з великих чарів поезії, речі завжди живої. У нас, на жаль, немає під рукою інших перекладів Верлена, за винятком згаданих Орестових, щоб робити якісь ширші порівняння. Орестів переклад «Поетичного мистецтва» здається нам якийсь важкуватий і гудзуватий у порівнянні з Кочуровим, що пливе легко й природно:

Орест

Музики найперше! В Непаристім
Тим кохайся неподільно ти,
В тому, що без пози й ваготи,
В розпускальнійшій, в податно
млистім.

Слів безпомилкових не трудись
Добирати, щоб сіяла шата:
Сіра пісня над усе багата, —
В ній Неточне з Точним заплелись...

Кочур

Найперше — музика у слові!
Бери ж із розмірів такий,
Що плине млистий і легкий,
А не тяжить, немов закови.

Не клопочись добором слів,
Які б в рядку без вад бриніли,
Бо наймиліший спів —
сп'янілий:
Він невиразне й точне сплів...

Але водночас в Ореста є переклади, яким ми дали б перевагу над тими, що в збірці, хоч Лукаш дав річ майстерну:

Орест

Була в трояндах черлень п'яна
І чорнота була в плющах.

Один лиш погляд ваш, кохана,-
І мій воскрес одчай і страх...
(«Сплін»)

Лукаш

Які червоні повні рожі,
Який зелений ярий хміль!

У мене серце насторожі —
Твій кожен рух в нім будить
біль...

Воно добре сталося, що в збірці вірші подано не раз і не два паралельними перекладами: Рильського і Лукаша, Лукаша й Кочура. Це дає змогу робити поетичні порівняння, стежити за розгортанням поетичних образів, за ремеслом обточування слова, індивідуальними рисами стилю перекладачів, та, врешті, дає змогу наблизитися до того, що можна б назвати «ідеальним» перекладом. Хоч такий існує, мабуть, тільки в уяві, все ж уявляємо собі його таким, що всім наступним перекладачам він відбере охоту братися до нового перекладу даної речі — нічого бо кращого не змайструють.

Порівнюючи перекладні методи Лукаша й Кочура, можна б сказати, що перший гнучкіший у вислові, винахідливіший у ділянці форми — новотворів, рими тощо. Зате Кочур здається ліричніший, він цупкіше тримається первотвору, від якого Лукаш не раз трохи задалеко відбігає. Та назагал співпраця двох в одній збірці згармонізована. Можна б мати деякі побажання щодо вибору, наприклад, бракує деяких дуже характерних поезій Верлена із збірки «Мудрість»; але, очевидно, ці речі мають релігійну тонацію і тому їх поява в радянському видавництві була небажана.

Якщо ми тепер вчепимся одного перекладу, так це тому, що та річ — «Осіньна пісня», може, найславніша поезія Верлена, була також на нашому перекладницькому варстаті, і нам доводилося з неї витягати всі коліщатка і шрубки. Дослівний переклад цієї пісні такий:

Довгі схлипи осінніх скрипок
раняють моє серце
монотонною тугою.

Весь задиханий і блідий,
коли б'є година, я прига-
дую колишні дні і плачу.

І йду проти лихого вітру,
який несе мене сюди-
туди, наче мертвий листок.

Зміст — найбанальніший з банальних. Але Верлен зробив з нього музичний шедевр, наведемо тільки початок:

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.

У кожному рядку пісні — одне-два слова, музичне звучання — есенція твору. Як же цей ребус розв'язали обидва перекладачі?

Лукаш

Ячать хлипки,
Хрипки скрипки
Листопада...
Їх тужний хлип
У серця глиб
Просто пада.

Від їх плачу
Я весь тремчу
І ридаю,
Як дні ясні,
Немов у сні,
Пригадаю.

Кудись іду
У даль бліду,
З гір в долину,
Мов жовклий лист
Під вітру свист —
В безвість лину.

Кочур

Неголосні
Млосні пісні
Струн осінніх
Серце тобі
Топлять в журбі,
В голосіннях.

Блідну, коли
Чую з імлі —
Б'є годинник:
Линуть думки
В давні роки
Мрій дитинних.

Вийду надвір —
Вихровий вир
В полі млистім
Крутить, жене,
Носить мене
З жовклим листям.

З погляду ліричного — обидва переклади на висоті. Ми дали б деяку перевагу перекладові Кочура, який вилучив немилозвучні «скрипки», замінивши їх «струнами». Але справа в чому іншому: у передачі не тільки більш-менш тогожнього змісту й музичної інтонації, а й середовища, оточення, в якому постав даний настрій поета і його пісня. Для нас, наприклад, немає сумніву в тому, що цим оточенням була паризька вулиця. На це є натяки — поет чує гру скрипок, стук годинника на вежі, можна навіть здогадуватися, що часово це був пізній вечір, бо вулиця була безлюдна. Автоматично виринає образ поета, який блукає містом і якого жене лихий вітер, наче мертве листя, що покриває вулиці. Але цього міського клімату немає в обох перекладах.

Лукашеве «іду... з гір в долину» сугерує, що це могло відбуватися хоч би і в Альпах; в Кочура поет у третій строфі виходить надвір, на вітер у млистому полі, значить, і скрипки і годинника він чув перед тим десь у будинку. Щодо годинника, то виринає питання: чи Лукаш пропустив згадку про нього тому, що в горах він не мав би глузду? А далі, Кочур згадує ще й імлю, яка ледве чи була під час «вихрового виру». Всього того конфузу не було б, коли б втримати єдність місця — паризьку вулицю. Ми б такі неточності віднесли на рахунок деякого книжного відношення обох перекладачів до Верленової поезії, тоді, як це казав німецький поет, «хто хоче зрозуміти поета, мусить піти в поетову країну».

Наш переклад цієї речі:

В осінню глиб / ввілявся хлип / віоліни, / із серця
дна / надокучна / туга лине.

Весь блідну я, / коли здаля / б'є годину, / на спогад
днів, / дитячих слів, / сльози ринуть.

Йду самітний, / а вітер злий / дме, упертий, / жене,
мете / мене мов те / листя мертве.

Цей переклад постав ще в довоєнні роки, він не був друкований через те, що має кілька варіантів, і ми все надіялися зробити один остаточний; але, як це звичайно буває, кравець воліє шити нові убрання, ніж латати старі.

Переклади Верленової лірики — чимале досягнення нашої поезії на Україні. Тираж книжки теж досить поважний — 16 тисяч. Правда, нам ще далеко хоч би до чехів, де 80-тисячний наклад Верлена розійшовся впродовж двох місяців, проте шлях до високої поетичної (і загальної) культури веде, власне, через такі переклади. Треба сподіватися, що ця поетична бібліотека далі продовжуватиме свою корисну роботу єднання української культури з світовою.

Про переклади й різне інше

Іван Кошелівець

Ім'я Миколи Лукаша (нар. 1919) з'явилося, будучи зовсім до того невідоме, в українському перекладництві в 1955 році і відразу запам'яталося: переклад «Фавста» Й. В. Гете (того самого року появилася в його перекладі роман Г. Фльобера «Мадам Боварі»). Усі, що писали про перший з названих перекладів, сходилися на тому, що Лукашева робота перевершує попередні спроби перекладати «Фавста» і настільки досконало виконана, що ляже в основний фонд перекладів, в якому складаються лише речі, що будуть взірцями на тривалий час. Цей фонд у нас мізерний: там ще лежить Тенова «Одіссея» (лежить умовно: ні «Фавста», ні «Одіссея» на ринку й сліду немає); певно ж, щось там і ще є, але вже починайте думати — що? «Божественна комедія» в перекладі П. Карманського й М. Рильського, на жаль, туди не лягла. Можливо, їй пощастить, як упорається з повним її перекладом Євген Дроб'язко.

При такій мізерії виконанням перекладу лише одного «Фавста» М. Лукаш прислужився українській літературі куди більше, ніж не один з тих, що видали по десятку виробничо-колгоспних романів. Фавст був лише початком: як твердить І. Сергєєва (див. передрук її статті «З двадцяти мов» у лютогового числі «Сучасности») Лукаш перекладає з двадцятьох мов. Якби це число здавалося підозріло закругленим, то й подане в довіднику «Письменники радянської України» (вісімнадцять) буде не менш переконливим. Крім Гете, в активі перекладів Лукаша з німецької стоять Гайне і Шіллер, з французької до «Мадам Боварі» треба додати поезії В. Гюго і П. Верлена. З еспанської він перекладав п'єси Льюпе де Вега і «Дон Кіхота» М. Сервантеса (переклад ще не закінчений), з італійської «Декамерон» Боккаччо. Тут припинимо рахунок, бо ще треба б назвати низку перекладів з слов'янських мов. До того я переочив назвати англійців. Здається мені коничним додати, що Лукаш працює над фразеологічним словником української мови, видання якого вважає своїм першочерговим завданням.

Доводиться шкодувати, що півтора десятка років такої інтенсивної праці не викликали досі в нашій еміграційній літературі жодної серйозної спроби оцінити перекладницький дорібок Лукаша. Можемо пояснювати це тим, що навіть у наших, багато сприятливіших, ніж для радянських письменників, умовах живого стосунку до західніх мов ледве чи знай-

шлася б людина, яка сполучала б знання стількох мов з таким самим знанням поетичного мистецтва, щоб мати сміливість цінувати роботу Лукаша всебічно: з якої мови й що (проза чи поезія) вдається йому ліпше, що гірше, чи, може, десь він зазнав невдачі, бо й найліпшому майстрові таке трапляється. Далєбі на таку роботу треба було б цілого гурту людей, що, беручи зворотню, виправдувало б наше твердження, що Лукаш в одній особі теж виконує роботу за цілий гурт. Це заслуговує на велику пошану, і якби ми тепер почали з того, що заходилися підглядати: а, може, він десь нам на втіху поковзнувся, щоб ми відчубучили танок перемоги навколо свого літературного вогнища, — це було б актом елементарної несправедливості.

Власне це нещастя нам сталося: стільки часу мовчавши про нього, ми відкрили розмову про Лукаша статтею Юрія Тарнавського «Під тихими олівами, або Вареники замість гітар» (див. «Сучасність», ч. 3, 1969).

Такий заголовок можливий, коли мова йшла б про останнього партача або коли б автор керувався сліпим почуттям помсти. Перше припущення відпадає, бо, як видно, далекий від нього й Тарнавський. Лишається друге — помста. І читач це відразу побачить з статті Тарнавського, яка по кількох вступних рядках починається так: «Відомо, що Микола Лукаш не погоджується з метою перекладання Льорки, як його практикує Нью-йоркська група . . . ». Видно, ще болючіше вразило, що Лукашеві ці переклади здаються — «схожими на підрядники». Твердити, що Лукашеві не подобаються нью-йоркські переклади, як про «відоме», — справа такту, бож Лукаш ніколи про Нью-йоркську групу і її переклади не писав. Тарнавський посилається на розмову Віри Вовк з Лукашем. І це теж справа такту: він несправедливий до авторки, яка, вільно переповідаючи те, що сказав Лукаш, і в думці не мала, що її словами скористаються для дискусії з останнім. Якби вона цю евентуальність передбачала, напевно постаралася б слова Лукаша записати точніше. Справа такту й такий початок статті: а якби, закрадається сумнів у читача, Лукашева думка про переклади Нью-йоркської групи Тарнавському не була відома, може, він статті зовсім не писав би? Або: може, вона, не диктована почуттям помсти, інакше була б формульована, без «тихих олів» і «вареників»?

Мовиться в Тарнавського про переклади Лукаша з Федеріко Гарсії Льорки. Застережуся, що я позбавлений змоги визначити, наскільки справедливі його закиди Лукашеві по суті, бо в оригіналі Льорка мені не приступний. Знайомство з перекладами його навіть на різні мови не дає на це права, бо немає до чого порівнювати, і коли я сказав би, що мені найбільше до вподоби переклади Леоніда Первомайського, то може бути, що якраз вони найдалші від оригіналу. Тому буду виходити з наскрізь умовного припущення, що закиди Тарнавського слухні. Та це не позбавляє мене права спереча-

тися з Тарнавським щодо самої методи його критики, яка здається мені в багатьох пунктах фальшивою, і тому якби навіть його була правда, він сам себе позбавляє можливості це довести.

Першу його методичну помилку бачу у цитованих уже словах, що Лукашеві не подобаються переклади з Льорки, які їх «практикує Нью-йоркська група». Річ елементарна, що оцінювати переклади доводиться конкретно, як й оригінальну творчість: вдалий переклад Б. Войчука може стояти поруч з невдалим Ю. Тарнавського, чи навпаки, я говорю суто теоретично. Тарнавський, видимо, виходить з протилежного: Нью-йоркську групу треба брати як щось ціле, і оцінка кожного поета зокрема визначається вже тим, що він до цієї групи належить. У Тарнавського це могло б бути випадкове, але можна попередити, що й інші з групи думають так само. Один з них якось писав мені: «Я знаю, що ви не любите нашої творчості». Скажу те саме: можна любити творчість конкретного поета, іноді лише частину її, а то й один-однісінький вірш. Але не можна вимагати, щоб хтось любив творчість цілої організації, бож тоді він ризикує «полюбити» й графомана, який може притертися до товариства (часом будши для нього дуже корисним), а воно лянсуватиме його тільки тому, що він їхній. Зрештою, це не така вже істотна річ: вияв групової агресивності, навіть похвальної при умові, що не приналежні можуть боронитися проти неї.

Багато істотніше, бо воно стосується основи основ літературної творчості, буде далі. Зрештою, воно теж у перших рядках статті Тарнавського. Ощаджуючи місце, наведу лише уривок фрази, для цього випадку цілком достатній: мовиться про «метафоричні картини... ряд відношень між парами слів — „розуміти парфуму”, „парфума магнолії”, „магнолія лона”, — які можна відтворити будь-якою мовою і які існують поза мовою (і які, тим самим, від читача незалежні)...» (Підкреслення моє — І. К.).

Хто не знає, як оцінюють поети Нью-йоркської групи ролі мови в поетичній творчості, той не здолає розшифрувати зацитоване. Що названі метафоричні пари (чи доволіно взяті інші) можна «відтворити будь-якою мовою» — ніхто не буде сперечатися. А от чи вони «існують поза мовою» — це інше питання. Можливість метафори може існувати в свідомості (чи підсвідомості) кожного індивіда, але метафорою вона стане щойно тоді, коли окремий індивід (але не кожний, лише той, хто поет) втілить її в слові. З миті цього втілення, тобто своєї появи на світ, — метафора поза мовою не може існувати. І то йдеться про мову не взагалі, а якусь конкретну, живу мову, не штучно вигадану: мовою есперанто поезії немає.

Виводячи можливість існування метафори поза мовою, Тарнавський (з бажання завуалювати думку чи з невміння висловитися) туманно сказав, припускаємо, ось що: мова в поезії не має ніякого значення, поет може писати будь-якою,

а то й вигаданою для себе, бож можливості поетичного вислову «існують поза мовою».

Маємо справу з можливим тільки на еміграції специфічним явищем, коли поет, не будши спроможний (чи й не хотівши) досконало опанувати мову, якою лише, своє нещастя підносить до чесноти: я, мовляв, можу писати своєю власною мовою. Отож, коли хтось учився в німецькій гімназії, а університеті кінчав у Нью-Йорку і все це напластувалося на українську мову, живий зв'язок з якою у нього обірваний, його індивідуальна мова буде сумішшю цих трьох не лише лексично, а й психологічно: стилем укладання думки.

Виводячи поезію «поза мову», Тарнавський поповняє са-самогубство як поет, але стається гірше, коли критик, беручи й на себе кримінальну відповідальність (бо шттовхав поета на шлях самогубства), лідводить під згубне рішення теоретичну базу. Критик, про якого мова, вельми талановита людина, критик з покликання, але з небезпечним нахилом: доводити те, що довести не можна. Це — Богдан Рубчак.

Статтю про Ю. Тарнавського «Поезія антипоезії» («Сучасність», ч. 4, 1968) він починає з характеристики української мови як «мови бароккових складностей, лабіринтичностей, вензелів, синтаксично-лексичних пригод». Поет може йти двома шляхами: або ці риси «згущувати, затінювати й ускладнювати» (скажемо від себе: як у Тичини чи Бажана), або йти супроти цієї течії: мову «до меж випрозорювати, спрощувати, неутралізувати». І ще більше: «... відводити її від її природи, від її центру, і так її інтернаціоналізувати».

Усе це правда, за винятком терміну «інтернаціоналізувати», який може мати дуже довільне тлумачення. Але як побачимо далі, саме він потрібний Рубчакові. Більш-менш у згоді з Рубчаком скажемо, що українська радянська поезія йде в основному першим шляхом: за небагатьма винятками, вона перевантажена непотрібними т. зв. «художніми засобами», і то якби ж з народної, а то псевдонародної, штучно олітературеної мови.

Та незалежно від того, на який шлях поет ступить, він мусить мовою володіти. І якщо йому захочеться її «випрозорювати, спрощувати», а вже й пототів відводити мову «від її природи», він мусить наперед знати її, як знали Тичина й Рильський чи знають Бажан і Первомайський. Дехто з поетів Нью-йоркської групи дуже далекі від цього, але чомусь (чи саме тому) висловлюються про неї зневажливо, мовляв (за Рубчаком, який, до речі, володіє нею ліпше, ніж інші), се справа гімназійних учителів, й інші люблять казати, що мова — то справа гімназії. Воно б і так, якби не траплялися в нас поети, які мови в обсязі гімназійного курсу не знають і матури з неї не склали б, але не вагаються казати, що мову треба м'яти, як глину.

Йдучи по першому з накреслених Рубчаком шляхів, Тичина й поведився з мовою, як з глиною: він витягав далеко

забуті лексеми з народної мови, зокрема з чернігівських говірок, вигадував такі новотвори, які після нього ніхто не відважився б повторити, віртуозно виробляв власну синтаксу, але насильства над мовою не чинив.

Хай і поодинокі, але успішні є спроби піти й по другому шляху (їх одначе не захотів помітити Рубчак, щоб видати патент на відкриття Ю. Тарнавському). І ось вам приклад граничного спрощення й випрозорення української мови у Леоніда Первомайського в останній період його творчости. Оце в перекладі з Льорки:

Чорним важким залізом
 підковано чорні коні.
 Чорні плащі облито
 плямами воску й чорнила.
 Сльози і жаль невідомі
 цим черепаам свинцевим,
 цим полірованим душам,
 що стугоняють по дорозі.
 Згорблені і похмурі,
 з'являються — й жах заляже
 в тиші з-під гумових палиць
 в морок піску дрібного.
 А коли схочуть — пройдуть,
 в намірах темних сховавши
 постріли, що, як зорі,
 сплять іще в пістолетах.

(«Романс про еспанську жандармерію»)

А оце ще красномовніша оригінальна мініатюра:

Стань біля мене, стань, мій сину,
 Я прикрию долонею твої очі,
 Щоб ти не побачив своєї смерти,
 А тільки кров мою в пальцях на сонці,
 Ту кров, що й твоею стала кров'ю
 І зараз вилитись має на землю.

(«В Бабинім Яру»)

Коли хочете «відпоетизування» мови, досягнуте тут граничною оцадністю вислову, з повним функційним навантаженням кожного слова і вилученням фатальних для української поезії «художніх засобів», назвати «інтернаціоналізацією» її в тому розумінні, щоб вона була такою самою в формах вислову, як і мова сучасної західньої поезії, то оце був би її досконалий зразок, досягнутий без потреби відводити мову «від її природи».

Спробуймо тепер уявити, що вийде з мовної глини, коли м'яти її заходиться сарака, який не вміє провідміняти особовий займенник *вона* (маю на увазі зовсім конкретно поета

з Нью-йоркської групи). Або що вийде, як він почне українську мову «інтернаціоналізувати», виходячи з засади (за Рубчаком), «що українська мова, особливо народна мова, може бути більш або менш загальною рамою для власної мови». Не тільки лексично, а й у стилі це буде складання на механічну купу натяганого з різних мов. «Інтернаціоналізація» тут лише маскує явище, що має іншу назву — макаронізація. Логічно, що Лукаш сприймає поезію, писану цією мовою, як сирий підрядник.

Над уявленням про глиняну природу мови тяжить довготривала традиція: мабуть, не було в Галичині поета, який усвідомлював би собі, що геніяльність його вірша на відповідальності Бога (бо від нього — іскра), його ж завдання скромне: досконало свій вірш оформити. За цією течією ішла й перша еміграція, і найяскравіший представник її Євген Маланюк знецінив свою творчість, будучи прикро неохайним і неуважним до форми. Від 1945 року щось істотно змінилося: на еміграцію вийшли поети з знанням норми літературної мови. Знавши її пружність і вмівши вигинати її (не ламавши), вони творять свою власну мову далеко переконаливіше від тих, хто трощить її, як слон порцеляну, і показує череп'я, мов би наймодерніші форми кераміки. Беру сорок п'ятий рік як межу, по якій явище мовної неохайности мусіло б зникнути, хоча б з уваги на присутність на еміграції таких поетів (назву тільки двох), як Барка й Зуевський.

Ці речі прикро говорити; розумію, що ще прикріше їх читати тому, кого вони стосуються, але доводиться їх сказати. Бо як мовчки погодимось на запевнення Рубчака, що, при такій його мові, «з усієї групи своїх друзів і ровесників Тарнавський має найменше попередників (бо, мабуть, ніяких) в українській чи загальнослов'янській літературі», і що «він українську літературу доповнює ще однією, цілком новою, рисою», — тоді ми з фальшу ніколи не виборсаємося.

Взагалі проблема мови (як ідеться не просто про гімназію, а про таке чуття її природи, яке поетові конечно потрібне) по суті трагічна для молодой людини, що поза живим мовним оточенням відважується стати поетом. Юрій Лавріненко колись, на початках діяльності Нью-йоркської групи, висловився про цих поетів, що вони чужі мови знають, як свою, і свою, як чужі. Можливо, вони прийняли це за комплімент, а треба було прийняти як пересторогу. З того часу проминуло понад десять літ, і в світлі досвіду парадокс Лавріненка можна доповнити афоризмом: як не здолаєш опанувати своєї мови, ліпше пиши чужою, яку знаєш, як свою.

Я відхилився від теми перекладів, але, як свідчить заголовок статті, й не обіцяв її триматися, бо з темою дискусії Тарнавського проти Лукаша в'яжеться ряд проблем, життєво важливих для української літератури на еміграції, і серед них на першому місці — проблема мови. Але повернуся до техніки перекладу, як її розуміє Тарнавський.

Оце висловлена ним незаперечна істина: «... що гелленська краса не є абсолютна і що негритянські маски та анатомія Пікассо можуть сприйматися як щось естетичніше від Мілоської Венери чи Бельведерського Аполлона; або як у музиці, де загалом прийнято, що східньоазійські гармонії чи композиції в дванадцятитоновій шкалі можуть сприйматися як щось приємніше, ніж Чайковський...» Далі повернуся до цього місця з сумнівами, чи не фальшиво цю істину Тарнавський інтерпретує, а тепер додаю його висновок, що на підставі сказаного — «важко пододитися, що мелодійність катеринки абсолютна».

«Катеринкою» він називає більш-менш усе, писане правильними розмірами. І зовсім послідовно запевняє: «Я особисто не можу повірити, що, скажимо, трохей має таку абсолютну вартість, що передати його в перекладі якимось іншим, хоч навіть і „приємним” ритмом знизить серйозно вартість твору; якщо є такі твори, я думаю, що не варто їх перекладати, і, зрештою, як покажу нижче, не треба».

Це сказане дуже категорично, і можна б спитати автора, яким «приємним» іншим ритмом він пропонував би перекладати «Осібно пісню» П. Верлена. Він може сказати, що це й є «катеринка». Добре, а як уявляється йому застосування іншого ритму до сонетів Ш. Бодлера, бож вони — сонети? До поезій Малларме? Можна довго називати твори з світової поезії, які свого часу були писані якимось правильним розміром, і їх не можна перекладати, наприклад, верлібром. Якби ми послідували за резолютною ухвалою Тарнавського, що їх перекладати «не треба», ми лишилися б дикунами з нашим наймодернішим стилем.

На цій підставі напрошується припущення, що, на думку Тарнавського, Пікассо уневажнює мистецьку вартість Венери. Очевидно, Джакометті не міг наслідувати якубудь з відомих Венер давнього часу, бо наше сприймання мистецтва з того часу зазнало багато метаморфоз: сьогодні нашим уявленням відповідає анатомія Джакометті й Пікассо (що було б абсолютно неможливе, наприклад, для доби Ренесансу), але ми не позбавлені здібности сприймати Венеру як мистецький твір своєї доби саме в її анатомії і не почуваємо потреби розбити її чи «переанатомувати» під Пікассо, як були б радше здивовані, ніж захоплені, якби хтось заходився перебудувати ритмічну анатомію «Божественної комедії» і почаствував нас нею у верлібровому перекладі.

Послідовно йдучи далі, Тарнавський пропонує друкувати переклади паралельно з оригіналами, так це розуміючи: якщо читач цікавиться тільки мелодикою, «він може преспокійно прочитати собі оригінал і відчутти кожний нюанс стопа і рими». А як він цікавиться ще й змістом, «тоді, якщо існує й „змістовий” переклад, він може прочитати собі і його і матиме приблизно правильне уявлення про цілий вірш...» Тут помилки в інтерпретації його думки не може бути: переклад

може бути вільний від формальних ознак оригіналу і має давати лише уявлення про зміст. Такий переклад називається — підрядником. І якщо перекладницька практика Тарнавського відповідає його теорії (бо чого б же й бути інакше), тоді чого ж ображатися на Лукаша, який саме цим терміном називає переклади Нью-Йоркської групи?

Метода друкувати переклади паралельно з оригіналами тепер загальноживана, і можна тільки шкодувати, що її досі не практикують на Україні. Треба лише уточнити: переклад дається не у вигляді приблизних підрядників, як пропонує і робить Тарнавський, а в максимальному наближенні як змістом, так і формою до оригіналу.

Ще дещо про заключний розділ статті Тарнавського — «Куди українська поезія?», у якому звучить щира стурбованість майбутньою долею української поезії. Для турбот є багато підстав: кожного дня можуть записати (і записують) на індекс заборонених творчість кращих поетів, можуть заборонити (і забороняють) писати поетам, і саме справжнім; можуть, нарешті, їх виарештувати й заслати до Мордовії. Тарнавський бачить небезпеку ще й у тому, ніби самі українці, конкретно ті, що роблять літературу, вважають, «що Україна не може існувати поза селянською культурою». Ця думка в нього повторюється, і він знову говорить про «ототожнення української мови й поезії з селянською культурою». Щоб цю обмеженість перебороти, він вважає потрібними такі радикальні заходи: «Даймо молоді електричні гітари замість бандур, вузькі штани замість шараварів, міні-спідниці замість плахт, і скажімо їм, що це українське! І тільки тоді матимемо шанси на збереження України!»

Це дуже зворушливе, тільки не знати, до кого цей заклик у статті про переклади Лукаша. Чейже не він і взагалі не письменники стягають міні-спіднички з дівчат, а дружинники-гунвейбіни, уповноважені на це від партії. І, мабуть, поради Тарнавського треба було б скерувати до конкретного адресата — першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста.

А от щодо української поезії, то узагальнене обвинувачення її в селянськості буде несправедливе. Звичайно, як відкрити перший-ліпший літературний журнал з кінською дозою поезії на дванадцять сторінок, вісьмох авторів, імена яких зовсім не відомі (див. «Дніпро», ч. 2, 1969), — важко спростувати Тарнавського. Алеж ця римована бігунка (умисне підохочених до віршування випускників десятирічок: мовляв, он як у нас квітне поезія. Часом і літератори на еміграції ловляться на цей гачок: он скільки у нас молодих поетів!) розрахована на те, щоб залічувати адміністративне усунення від літератури тих небагатьох, що є справжніми поетами.

Цих останніх підганяти під загальну селянськість було б кривдно. Вистачає читати з живих ще старших Бажана й Первотомайського, щоб переконатися, що й українська поезія є така сама, як західня. А з десяток молодших, які, своїм шляхом

пішовши, виробили дуже оригінальну поетику, цілком не селянську, спокійно можна рівняти з європейськими; чого ж бо-
ятися.

Тарнавський, як мешканець Нью-Йорку, мислить приблизно так: у нас тут усе сучасне й модерне, там, на Україні, — провінційне й селянське. Засадничо маючи рацію, він не бачить небезпеки такого узагальнення, бо як речі диференціювати, то правильне буде й таке: український поет з Нью-Йорку може бути більшим провінціалом від київського чи й житомирського (до речі, переклад «Одіссеї» виконаний у Житомирі).

Цілком поділяю турботи Тарнавського і щодо прози: за окремими спробами, які теж не гоже забувати, але тільки за окремими (Л. Первомайський, В. Шевчук, В. Дрозд), вона безнадійно провінційна, і мова її вкрай примітивна. Та відразу ж розійдуся з ним, коли йдеться про винавдатців: не на Лукаша клав би я провину за це, як робить Тарнавський, і тут показав би на ту саму адресу, подану вище, бо гадаю, що все зло не в слабостях мови, її вистачило б і на добру літературу, а в політичних утисках. А в Тарнавського й тут Лукаш:

«Знову ж, — твердить він, — не хочу плямити блискучих досягнень Лукаша в перекладі „Декамерона“, та признаюся, що сам я (відай, єдиний серед сорока мільйонів — чи скільки там нас), хоч і читав цей переклад напевно не з меншою приємністю, ніж хтонебудь інший, виніс від нього певне розчарування. Відкриваючи цю книжку тому, що я чув уже стільки похвал про неї, я надіявся знайти в ній розроблений прозовий стиль, який можна було б застосувати для розв'язки сучасних літературно-прозових проблем (не для мене самого, а для покоління, що виростає на Україні), та, на жаль, те, що я знайшов, було тільки стилізацією під українську селянську культуру — ще одна „Енеїда“, на мужицький лад перелицьована».

Прощу вибачити: ця цитата мусіла бути довгою, бо сказане викликає мої заперечення по багатьох пунктах. Горє Тарнавського в тому, що він не відрізняє травестії від перекладу і настільки не чує мови, що вона в Лукашевому «Декамероні» здається йому просто селянською.

Я застерігся на початку, що не сперечатимуся з Тарнавським, чи слухні його закиди Лукашевим перекладам з Льорки, бо зовсім не знаю еспанської мови, і тому умовно прийняв, що вони слухні, обмежуючися запереченням його методи. Щождо «Декамерона», то, ледь-ледь щось знаючи з італійської, я поклав поруч оригінал і переклад, щоб перевірити, чи вмотивоване розчарування Тарнавського. При цьому мав приємність приглянутися до перекладу пильніше, сказати б, через люпу, помічаючи ті деталі, які при звичайному читанні можна переочити. Певно, що при такому обсязі праці і той, хто не здолає її виконати, постереже щось не так. Десь я зауважив пропущене речення, подеколи міг би вжити інше слово; врешті, постеріг і те, що закидає Тарнавський в пере-

кладах Льорки: часом відхилення від дослівної передачі оригіналу. І все ж я вважаю, що Лукашеві (як Юпітерові з латинської примовки) вільно це робити, бо це той випадок, коли, мовлячи за Рубчаком, для письменника українська мова «може бути більш або менш загальною рамою для власної мови». Цілком власна вона й є в Лукаша, а не «перелицьована». При досконалому збереженні розповідної манери Боккаччо.

Тому, не зважаючи на вигуки Тарнавського (він — «єдиний з сорока мільйонів!»), приєднаюся до одного з решти 39 999 999-ох («чи скільки там нас»), який методу Лукашевого перекладу виправдує. Це знавець українського слова і авторитет для всіх українських перекладачів — Григорій Кочур. У його передмові до «Декамерона» читаємо:

«Переклад цей, як побачить читач, позначений рисами архаїзації і в лексиці, і в синтаксичних конструкціях...» «Проте шлях, який обрав М. О. Лукаш, хоч найскладніший, але найбільш доцільний...» «Перекладач, який би хотів осягнути мову „Декамерона“, допустився б спрощення й створення стилістичного обличчя твору».

Я додав би до цього конечність враховувати обставини, в яких роблено переклад. Немає сумніву, мова сучасної української літератури фатально бідна і лексикою, і можливостями її стилістичного застосування. Її треба і збагачувати, і, слушно, — модернізувати. За пригожих обставин це робилося б одночасно. Тільки треба знати специфіку сучасного стану української мови. Тим часом, як мови, що не зазнають утисків, ідуть у своєму розвиткові нормально вперед, бо ж те, що в них позаду, є нормальною їх живою резервою, нам перекритий шлях уперед такими пересторогами, як «формалізм» і «низькопоклонство перед Заходом», і одночасно наша мова відтята від джерел: там «націоналізм». Як порівняти лексику сучасної літературної мови лише з словником Грінченка — яка вона бідна. Чи значить це, що зібране Грінченком вийшло з ужитку як нормально застаріле? Ні. Але в лецатах «норм» Білодідового інституту ним, м'яко кажучи, не рекомендується користуватися. Практично це досягається просто: повною відсутністю словників. Отож при пригожих умовах, про які ми мріємо, нам треба дивитися одночасно вперед і назад, до джерел.

І якщо, з одного боку, дивно звучать слова Тарнавського, що в «Декамероні» він сподівався «знайти... розроблений прозовий стиль, який можна було б застосувати для розв'язки сучасних літературно-прозових проблем...» (чому саме від одного Лукаша, коли такі розв'язки даються всією літературою в її кращих зразках. Та ще й при перекладі «Декамерона»!), то з другого — так само ж дивно не бачити, що «Декамерон» для Лукаша був дуже зручним засобом збагачення української лексики названим нами вище ходом «назад». Ніби парадокс: архаїзацією мови оновлювати й збагачувати її.

Лукаш оживляє з мертвих багатющу лексику, що вимірюється, мабуть, тисячами позицій, до нього давно забутих.

Очевидно, деякі самі собою дуже кольоритні в перекладі старого твору слова (*каштелян*: управитель дому, *баніта*: вигнанець, *жолдак*: жовнір), виконавши тут функцію архаїзації розповіді, ледве чи затримуються в лексиці живої мови. Але цілий ряд інших слів (*гброд*: забутий у нашій мові синонім міста; *ганджовитий*, *горопашний*, *угруцати* і безліч інших) можуть здаватися архаїзмами лише тому, що надовго випали з ужитку, а вправний у мові автор може користуватися ними в наймодернішому тексті. І вже користуються, і саме в модерного автора я натрапив на ніби ризиковане слово (*шкмиловати*: глузувати, у «Катастрофі» В. Дрозда), запозичене як не безпосередньо, то під впливом Лукаша, і стоїть воно цілком на місці. Із спостережень над мовою сучасної прози я зауважив, що багато письменників, у Лукашів слід ступаючи, дістали смак до збагачення мови з тих самих джерел, і в лексиці, і в стилістиці. Так що можна говорити про «подекамеронівський» період української літературної мови.

Знову ж важко наперед угадувати, який успіх може мати така смілива реактивізація тепер цілком зниклих форм, як, наприклад, перенесення підмета в дієприслівниковий зворот (*Бачивши Річардо, що вона така роздратована, вирішив . . . і т. д.*), але знайдеться у стилістиці Лукаша багато й такого, що знову оживе в літературній мові, бо умертвлене воно штучно, під тиском уштампування й наближення української мови до російської.

І чи справді народна мова заслуговує зневаги, щоб гребувати її засобами? Сам Тарнавський, цитуючи Льюрку, погоджується з ним, що еспанська народна мова багата на образні вислови (на означення солодоців — *небесне сало, зіддання черниці*). Або такий метафоричний вираз: *Лоза завжди любить триматися язика води*). А чим гірші форми української народної мови, якими користується Лукаш: *у тропі йти* (вжите мною вище *у слід ступати* — запозичене мною від Рильського), *возити попа в решеті* (ощукувати когось), *пришити квітку* (засоромити)?

Передбачаємо наперед заперечення, що йдеться зовсім не про це, а про те, що, дивлячись на мову Лукашевого «Декамерона», не можна собі «уявити Рембо чи Пруста, чи Наталі Саррот, чи Робба-Грійє в перекладах Лукаша» (Тарнавський). Але цього й не треба уявляти. Правда, ми не знаємо Лукашевих можливостей аж так добре, щоб твердити щось з певністю. Я, наприклад, переконався вперше в його майстерності не на «Декамероні», а на перекладах з Гюго, стиль яких зовсім відмінний. А що як здолає й Робба-Грійє? Проте, якщо його стихія стара клясика, хай при ній і лишається. Кінчає тепер переклади «Дон Кіхота», і дуже приємно, що плянує перекладати Рабле: може, матимемо ще один шедевр, по-справжньому перещеплений на український ґрунт.

Як повернутися ще раз до мови Лукашевого «Декамерона»: можна помітити, що він використовує багатющу сино-

німіку української мови, різноманітнішу в порівнянні з оригіналом (на означення чуми, наприклад: *пошесть, моровиця, помор, неміч* та й ін.). Мені зрозуміло, чому це робить Лукаш: не відбігаючи в істоті від оригіналу, він демонструє багатство української лексики, викликаючи смак до свіжого слова, на противагу псевдонародному убозтву мови багатьох авторів. І якщо не звучить воно модерно в «Декамероні», то зазвучить у іншого автора чи в того, хто перекладатиме щось сучасне. Не побоюся вдруге твердити, що «народність» слова сама собою не означає, що його не можна вжити в модерному тексті, і пошлюся на приклад, який, мабуть, буде переконливіший (тому що чужий): колишній сюрреаліст Раймон Кено не відмовляється користуватися народною мовою, і його найпопулярніший твір «Зазі в метро» (хоч завдає багато клопоту перекладачам) ніяк не виглядає провінційним.

А все ж, запитують, як бути з Роббом-Гріє? Відповім з переконанням: напевно знайшовся б хтось інший, що зумів би його перекласти. Чому ж обов'язково вимагати його від Лукаша? Та, мабуть, Тарновський поєднує сумнів щодо якості евентуального перекладу Робба-Гріє руки Лукаша з неможливістю взагалі віддати цього автора українською мовою, як для цього недостатньо розвиненою. Бож закликає: «Розробімо українську мову так, щоб жодний чужий письменник не звучав у нас незвично...»

Тут знову буде спрощенням утотожнювати розвиненість української мови з тим її рівнем, який демонструється в нашій прозі. Якщо він провінційний і примітивний, то з другого боку, українська мова достатньо розвинена для справжньої оригінальної прози і для всіх можливих перекладів. І жоден чужий письменник і зараз не звучатиме у нас незвично. Недосвідчене око не постереже цього тому, що хтось не хоче, щоб досконалість її вочевидки демонструвалася в літературі. Цей «хтось», що його ми добре знаємо, перекрив її живу течію багатьма шлюзами, поставивши на них своїх людей: Білодіда в мовознавстві, правління Спілки письменників України і дирекції видавництва, до начальника КГБ Нікитченка включно.

Зніміть ці гальма — і матимете зовсім пристойного Робба-Гріє. Що це твердження не безпідставне, пошлюся на найкращого знавця західних літератур в УРСР Дмитра Затонського, який на пленумі правління СПУ сказав: «Новелі Євгена Гуцала „Відблиски на обрії” та Валерія Шевчука „Мій батько надумав садити сад” зробили б честь багатьом визначним французьким і англійським чи американським авторам. Їм притаманні всі найкращі сучасні форми» («Літературна Україна», 18 лютого 1969).

Мені особливо приємно наводити ці слова, бо про Шевчука я майже дослівно сказав це років з п'ять тому. Не знаю Гуцалової новелі, але замість неї можу поставити поруч з новелями Шевчука роман Володомира Дрозда «Катастрофа».

Цікавий деталь щодо останнього: на тому ж пленумі СПУ у доповіді Леоніда Новиченка, що є тлумачем партійних директив у літературній критиці, сказано, що появився роман Дрозда, а критика про нього — ні слова, наче б його й не було. І сам Новиченко ухилився від його оцінки, мовляв: спробуй похвалити (там же формалізм!).

Я переконаний, що люди, які вміють так писати, як Шевчук і Дрозд, могли б зладити український переклад Робба-Грійє, адекватний оригіналові. І як його немає, то справа не в нерозвиненості української мови, а в тому, що цей автор на Україні заборонений.

У сказаному нема якихось аж надто складних нюансів, які важко було б зрозуміти. Але нащо в них шорпатися, коли Тарнавському так приємно думати, що вони там загрузли в своїй «селянськості», а я, мовляв, їм з Нью-Йорку дам зовсім нову, «інтернаціоналізовану» поетичну мову. А як повірити Рубчакові, то він уже й дав її (з цитованої статті останнього): «...Тарнавський один з перших інтернаціоналізував українську мову, позбавивши її притаманної їй кучерявості, пісенности, труднощі, прикметниковости. В ранній поезії Тарнавського зникають майже всі труднощі перекладу української мови на інші мови...» «І ще що важливе: тепер уже (після Тарнавського — І. К.) можна говорити не тільки про виключно пісенних, музичних, але й виключно образних українських поетів».

Розуміється, якщо в Лукаша виникне сумнів щодо наших спроможностей і ті твори Тарнавського, які легко перекладати «на інші мови» здадуться йому сирими підрядниками, ми накриємо його варениками.

Признаюся, мені навіть подобається ця зухвалість Нью-йоркської групи, але я не можу стриматися від сумніву, чи з належними засобами й почуттям відповідальности вони беруть на себе важку місію. Сумнів викликає насамперед легковажне ставлення до головного в поезії — мови, своє незнання якої вони підносять до принципу (введення поезії поза мову, чи «інтернаціоналізація» її, чи ще як там). Як не висловити цей сумнів, чи не возитимуть вони нас у решеті (мовляючи за Лукашем)?

На закінчення кілька слів про «різне інше» (як анонсовано в заголовку), зі згаданого Робба-Грійє почавши. Йому в нас пощастило (чи навпаки): в УРСР його залюбки лають (не читавши, з чужих слів), тут підозріваю, частіше хвалять, ніж читають. Ті лають, а інші хвалять, не турбуючися суттю його творів: просто за модернізм. До речі, не лише він і Наталі Саррот (я обмежуюся лише французькою літературою, бо знаю її ліпше від інших) репрезентують новий роман. Не менш модерні згаданий Раймон Кено і Мішель Бютор. Та й ще не один. Я їх усіх залюбки читаю, і останні два названих належать до моїх улюблених авторів. Не за модернізм, а, за хист, як так само складає мені приємність читати теж

зовсім модерних у поезії — Сен-Жона Перса й Анрі Мішо. Але мене засмутила б повна «роббізація» французької літератури (та такої загрози, дякувати Богові, й нема): шкода було б відмовитися від таких авторів, як Моріс Дрюон, хоч ступенем модернізації він і не може змагатися з іншими. І навіть П'єр Даніно. Взагалі жахливі в мистецтві крайності: хапатися за когось одного, наче тільки й світла, що в вікні, — навіть як він Льюка.

Жахливий модернізм заради модернізму, коли його фетишизують: це фіртка для підшивання під мистецтво графоманів і шарлатанів. Можна дивуватися, що Пікассо часом повертається до анатомічно бездоганно виведеного мамалюнка, якому позаздрив би найвправніший «предметник». А воно має свій сенс: мистець виставляє орієнтири, для себе й глядача, і доки цей останній бачить їх, він зміцнюється в довірі до уподобаного майстра. Те саме робив і Анрі Матісс. А може, їх тягне на такий малюнок, щоб перевірити себе? Те, що я хочу цим сказати, може бути вразливим пунктом з погляду евентуального опонента, а все ж: як добре було б, якби Тарнавського деколи потягло, якщо вже не на фантастично вишукану строфу Тичини, то бодай на сухіший клясичний сонет Зерова.

У мистецтві завжди є передсуди. Один з них у сучасному: переконання, що модерна поезія може бути писана тільки верлібром; крий Боже, допуститися якоїсь ритмічної організації вірша: це вже «катеринка»; і що в малярстві модернізм утотожнюється з абстрактним. Я ні хвилини не сумніваюся, що якби Яків Гніздовський дістав надхнення малювати абстрактно, ніхто з тих, що шанують його тепер як маляра, не втратив би до нього довіря, бо нікого не треба було б переконувати, що, вмючи малювати всіляко, він відчув внутрішній потяг до вислову в абстрактних формах. Але я знаю одного українського «безпредметника», який став таким, бо взагалі предметів не вмів малювати. Цьому нічого втрачати, і він модернізмом перекрыє всіх. У мистецтві все змінне: бувають часи, коли у мистецтво, не мавши чого в ньому сказати, можна увійти найвитонченішою технікою. Так було від Ренесансу аж до імпресіоністів. У наш час, навпаки, вдається декому стати найавангарднішим, — нічого не вмівши. І не завжди слушні нарікання, що публіка упереджена проти модерного тільки з консерватизму. В її упередженні є інстинктове почуття оборони проти ошуканства: спробуйте недосвідченим оком розрізнити справжнє на контрастно замальованих полотнах Міро, по яких скачуть чудернацькі гієрогліфи, від куди модернішого шарлатана, який висить поруч! А вони так висять не лише в галеріях, а й у добрих музеях: у цьому можете пересвідчитися, походивши по музею модерного мистецтва в Нью-Йорку.

Ще один передсуд є в тому, що багато хто переконаний, ніби модерне обов'язково має бути потворне. Очевидно, не

можна уявити собі красунчиком-піжоном св. Йосифа чи евангелиста Матея, що був убогим рибалкою (як його й малював Караваджо), але даруйте, я не можу зрозуміти, чому на малюнках Юрія Соловія святі обов'язково мусять виглядати такими потворами?

Врешті, мабуть, найпоширеніший передсуд: думають так, ніби мистецтво прогресує, як техніка. Тобто, що новіше, то досконаліше, і воно, логічно, мусіло б унедійснювати все попереднє. Оце найпримітивніший вияв його: у дискусії про критику, яка тривала на сторінках «Літературної України» щось три місяці, один з авторів, говоривши про «Молодняк», дійшов висновку: «Від тих днів нас одділяє майже 40 років. Мистецтво слова за цей час зросло незрівнянно...» (О. Великородько, З досвіду літератури і критики. «Літературна Україна», 3 січня 1969. Підкреслення моє. — І. К.). Якби ця нісенітниця була правдою, то наскільки більше мистецтво слова мало б зрости за сто років від Шевченка і наскільки недолугим мусів би він виглядати у порівнянні з сучасним київським «піснярем» Олексою Ющенком!

Я далекий від думки підшити такий примітивний погляд Юрієві Тарнавському, але щось від цього «прогресу» є і в нього, коли він (грубо формулюючи) вважає, що всю поезію можна перекладати верлібром, а «Декамерона» треба було б підтягнути до стилю Робба-Гріє. Чи звідси не виходить, що італійці мали б переробити застарілий оригінал під «досконалішого» П'єра Паольо Пазоліні?

Стаття Ю. Тарнавського надрукована як дискусійна, і це спровокувало мене висловити ці кілька думок заради істини: що мистецтво з природи своєї ціховане неозорою різноманітністю (навіть у межах одного стилю), і його не можна тримірювати на один копил якогось ексклюзивного напрямку.

Відкритий лист

Василь Стус

ДО ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
Копія: СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ Ф. Д. ОВЧАРЕНКОВІ
Копія: РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

Нещодавно в «Літературній Україні» було надруковано статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти». Стаття викликає цілий ряд істотних заперечень і спонукає до глибших роздумів.

І. Як відомо, чорна сотня культотиків відновила свої погроми ще з середини 1965 року. Упродовж наступного часу були засуджені з політичних мотивів десятки людей — художників, науковців, інженерів, педагогів, студентів; обшукано сотні квартир представників творчої інтелігенції, звільнено з посади багато вчених, кваліфікованих редакторів; виключено з вузів чимало студентів; зарізано не одну талановиту книгу — М. Осадчого, М. Далька, М. Холодного, В. Кордуна, М. Воробйова, Л. Костенко; травмовано тисячі душ. Про багато з цих погромів ішлося в листі В. М. Чорновола до уряду (проскрипційний список після того збільшився не на одну сторінку). Репресії не припиняються й подосі. Зовсім недавно було звільнено з роботи відомих учених — історика М. Ю. Брайчевського та літературознавця М. Х. Коцюбинську, палеонтолога Г. Бачинського, фізика І. Заславську, спеціаліста з кібернетики Бондарчука; виключено зі спілки художників А. Горську, Л. Семикіну, Г. Севрук та ін., зацьковано і віддано в солдати одного з найбільш обдарованих сучасних українських поетів В. Голобородька.

О. Полторацький, спростовуючи «ворожі наклепи», згадує тільки про С. Караванського і В. Чорновола.

Запитую, чого Полторацький і К^о не писали памфлетів, коли провадились масові арешти, коли багато людей зверталося з запитами до уряду? Чи дали полторацькі цим людям яку-небудь переконливу відповідь? Чого Полторацький озброївся своїм талановитим пером тільки тоді, коли про варфоломіївські ночі минулих літ заговорили на Заході?

Цей відкритий лист поширюється у відписах серед населення України, й один з таких відписів отримала наша редакція.

Правтопис документу збережений. Передрук дозволяється за виразним поданням джерела.

Певно ж полторацьким зовсім байдуже, як ставляться до подій у країні їхні співвітчизники, і дуже незручно, коли про це довідуються їхні вороги. Припускаю, що компанії полторацьких не так страшні їхні зарубіжні недруги, як свої ж співвітчизники. Хіба не дивно, що перші публічні згадки про минулі суди з'явилися у «Вістях з України» (газеті, що видається для закордону), а у тутешній пресі про них до цього часу не було ані згадки, коли не брати до уваги гидкий фейлетон домашнього римороба на І. Дзюбу.

II. Як відомо, майже півтора ста киян у своєму листі обставали за конституційними правами й демократичними свободами радянських народів. Цей головний зміст листа Полторацький свідомо обходить, оскільки він майже не надається до «нищівної критики». Автор статті спинається тільки на окремих фактах, але й при цьому дійшлий літературний флібустер дуже безталанно бреше.

Вся стаття тримається на екскурсах у далеке минуле Караванського (при цьому Полторацький не бентежить, що цього прізвища в листі немає зовсім). Що й казати, минуле Караванського, коли вірити написаному Полторацьким, великих симпатій не викликає. Але чи можна вірити Полторацькому? Непохвальне минуле засудженого автор статті згадує підозріливо докладно. Чи ж не для того, щоб нічого не сказати про сучасне? Може, Караванського запроторили до Володимирської в'язниці не за минулі, а за якісь недавні вчинки, про які Полторацький воліє не згадувати? І, може, вони теж не надаються до нищівної критики? Міг же автор статті бодай словом обмовитись про «антирадянські» звернення Караванського до комуністичних партій світу з приводу репресій на Україні в 1965 р.! Неважко зрозуміти, чому Полторацький вирішив не розшифровувати «злочинницької» діяльності Караванського в 1964—65 р.р.

III. Талановито бреше Полторацький і тоді, коли «викриває» В. М. Чорновола.

1) «Колишній інспектор» по рекламі В. Чорновіл перед лихоліттям працював редактором Львівської телестудії, був секретарем комітету комсомолу Київської ГЕС — всесоюзної молодіжної показової комсомольської будови. Той же «інспектор» Чорновіл завідував відділом молодіжної газети «Молода гвардія», надрукував кілька десятків рецензій і літературознавчих статей, склав кандидатський мінімум, блискуче витримав вступні іспити до аспірантури Київського пединституту. А відразу ж після початку погромів йому довелося стати інспектором...

Звичайно, всі ці факти з біографії Чорновола для Полторацького досить не вигідні, і тому він їх або замовчує (тобто бреше), або ж перекичує (тобто безсоромно бреше).

2) Полторацький пише, що В. Чорновіл «був спійманий на гарячому, коли писав, розмножував і розповсюджував на

Україні та пересилав нелегально за кордон наклепницькі листи». Тут же що не слово, то брехня. Факти ширення Чорноволом матеріалів судів 1965—66 років не були доведені навіть судом. Тим більше немає жодних підстав винуватити Вячеслава в тому, що впорядковані матеріали він нелегально пересилав за кордон. Давайте розважимо. Хіба винен, скажімо, О. І. Солженіцин у тому, що його «Раковий корпус» опинився за рубезем замість з'явитися на батьківщині? Хіба не винна в цьому наша жорстока цензура, що призвела до такого поліття на літературу «самвидаву»?

3) Зовсім непереконлива оцінка листів як наклепницьких.

Як відомо, в першому листі В. М. Чорновола йшлося про численні факти репресій над молодого українською творчою інтелігенцією, про арешти, звинувачення, слідства і самий перебіг судових процесів. Лист містив у собі тільки матеріали судочинства і свідчення окремих очевидців. Аналізуючи всі ці документи, В. Чорновіл цілком логічно доходив висновку, що всі судові процеси 1965—66 рр. були незаконними і протиконституційними. Припускаю, що в листі могли бути окремі неточності, оскільки звірити свої матеріали за стенограмами закритих судових процесів В. Чорновіл не міг. От би Полторацькому і розповісти істину, спокійно аргументуючи кожну таку неточність! Але він цього не робить, а натомість упадає в мало переконливу пасію: все це наклеп!

Що ж стосується другого листа, «Лиха з розуму», то тут містилися тільки короткі біографічні довідки про кожного з засуджених, давався перелік їхнього творчого доробку, цитувались апеляції в'язнів до уряду, листи з Мордовських політичних таборів. Що ж у цьому всьому було наклепницького? Звичайно, коли, скажімо, талановитому художникові П. Заливасі суворо заборонено «писати и рисовать», а про це довідуються поза Мордовією, то полторацьких бере лють. От вони й зганяють її на тих, хто розповідає про ці бенкендорфівські методи «перевиховання».

Сьогодні вже багатьом людям стає зрозуміло, що всі минулі арешти, обшуки, слідства, закриті процеси, драконівські вирoki непомильних, як боги, законників — все це було кричущим знуцанням з соціалістичної законності, правосуддя, демократичних свобод і, зрештою, ідеалів Маркса, Енгельса, Леніна.

4) Підлість Полторацького сягає апогею, коли він приписує В. М. Чорноволові страхітливую фразу про комсомол. Будучи товаришем Вячеслава, я не маю ні найменшого сумніву, хто є справжнім автором цієї фрази. Зрештою, не треба бути доктором Шаховським чи Бабишкіним, щоб відчути в ній типовий стиль полторацькомовних. Не зайвим буде нагадати один історичний факт. Ось як «писалось» Г. Епікові в 1935 році під владою шефа тодішнього КДБ Балицького: «Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним вигля-

дом запевняли партію у своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженілою собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моему каюттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці».

А те, що Полторацький вдається до такої нечуваної брехні, тільки додає впевненості, що він безсилий знайти будь-які аргументи на виправдання погрому.

IV. Автор надрукованої в «Літературній Україні» статті не розуміє, як, викриваючи «злочинців», він викриває самого себе. Спинюсь тільки на одному моменті. Із садистською насолодою Полторацький відзначає, що згадані ним «людиці» — зовсім безталанні, бо про цих письменників у нас ніхто й не чув. Безсилий гнів полторацьких спричиняється до грубих помилок, навіть прорахунків. По-перше, що читається досить недвозначно: цим ми таки не дали ходу, знищили на цвіту. По-друге, який це має стосунок до суті звинувачень? Хіба «талановитий член спілки» і «безталанний інструктор товариства» не підлягають одній і тій же моралі, хіба вони мають не однакові права й обов'язки? Полторацький і не туди, що його ж логіка його ж таки й побиває: бачте, «ніякий не письменник» В. Чорновіл ошукав (!) П. Ю. Шелеста, В. Касіяна і Нікітченка і за це був покараний в'язницею, а «талановитий літератор» Полторацький обдурює десятки тисяч читачів «Літературної України» і за це, певне ж, одержує ще й подяки!

Нарешті, історія показує, що полторацьким завше було байдуже до чужих талантів. Хіба ж вони в свій час не відмовляли в хисті О. Вишні, М. Зерову, Л. Курбасові, Ю. Яновському, М. Рильському та багатьом іншим? Ще одна паралель. В 1934 р., поспішаючи закріпити за собою право першого, Полторацький інформував громадськість, що ще чотири роки перед тим «основного мені пощастило досягти — визначити вперше в українській радянській критиці антипролетарськість, бездарність і куркульську ідеологію „творчості” цього суб'єкта (О. Вишню, — В. С.)». Патент йому справді було затверджено: «цього суб'єкта» було кинено на 10 років у концтабори надуральської тундри. Тож як не радіти людині, що так прислужилася українському красному письменству: «Тепер я щасливий відзначити, що подібне уже сталося й що моя стаття стає епітафією на смітникові, де похована творчість О. Вишні».

Виступаючи на другому обласному з'їзді Рад Київщини в 1935 році І. Ле сказав: «Контрреволюціонерам — Косинкам, Фальківським, та іншим їх прихильникам важко, не-

можливо здобути ім'я українських письменників. Будьмо щирі і одверті. Яке значення Косинок, Фальківських, Досвітніх, Пилипенків, Підмогильних і ін. у нашому літературному процесі? Чи були вони відомі широким масам, чи взагалі були письменниками? Не були вони письменниками. Це були халтурники». Дозволю собі ще одну цитату. Горезвісний І. Стебун (той, чиїми стараннями було звільнено з Донецького університету В. Голобородька), виступаючи на зборах письменників Києва 17 жовтня 1947 р., заявив: «На пленумі була піднесена гостра критика творів М. Рильського, Ю. Яновського та І. Сенченка не тому, що ці письменники займають визначне місце в українській літературі. Їхні антихудожні, ідейно ворожі твори не мають будь-якого значення в українській літературі». Щоправда, тоді українські письменники були, за словами того ж Стебуна, оточені постійною увагою особисто тов. Л. М. Кагановича. Чиєю ж постійною увагою оточений Полторацький, коли він, зле справляючись як із своїми письменницькими, так і з поліцейськими обов'язками, ось уже сорок літ міцно сидить у своєму яничарському сідлі?

V. Дуже гірко відчувати, що Полторацький завше має рацію: і коли вбиває, і коли займається резнімацією вчорашніх жертв. А таких, як він, чимало. Ті, що займаються літературним вандалізмом, майже ніколи не помиляються. Досить згадати всіх цих санових, стебунів, шамот, моргаєнків, хінкулових, пронів, щупаків, гансів, агуфів...

Двадцять літ тому Шамота, розглядаючи «Весняні води» М. Т. Рильського, заявив: «Лікар Іван Іванович закінчує своє життя героїчно. Що йому дало силу на подвиг? Все той же такий абстрактний гуманізм, „любов до ближнього”, а не світла ідея комунізму, не пристрасть радянського патріота. „Філософія”, перед якою схиляється М. Рильський, не така вже невинна, як може здатися на перший погляд. Вона вже не раз служила ворогам трудящого народу».

Як бачите, «гуманісти» Рильські служили ворогам народу. А шамоти, полторацькі, санови, стебуни, моргаєнки (гуманісти без лапок!) — всі вони чесно і самовіддано служать народові. Воістину, як у одній з мудрих поетичних візій Василя Голобородька:

Все переплутане
голуби злітали на побоїще
і скльовували очі вмерлим воякам
круків відгодовували на площах
малювали як вони цілуються дзьобами
і співали про них пісень

хіба перелякаємося тільки здивуємося
і кишнемо голубів із мерців
бо жаліємо круків.

Чи не соромно українським письменникам, ЦК КПУ за те, що вони віддають на поталу полторацьким нашу літературу? І доки, нарешті, сили Справедливості і Добра будуть відчувати на своїх сполосованих спинах одвічну правоту слуг Вельзевула?

В кінці 40-их років С. Скляренко публічно говорив про Стебуна: «Де тільки не нашкодив цей материй недруг нашого народу? Він — і в Спілці письменників, він, цей неук, — і в Інституті літератури Академії Наук, і у видавництві «Радянський письменник», у Дитвидаві, у видавництві «Молодь», у радіокомітеті, кіностудіях, учбових закладах — всюди, усі місця посів — штатні й не штатні». Коли ж ці слова будуть повторені знову?

VI. Чи не соромно редакції «Літературної України» за те, що вона надала Полторацькому свої сторінки для лжі? Чи, може, ця редакція служить народові разом із полторацькими.

За проклятих старих часів таких, як Полторацький, викликали на дуель. Сьогодні Полторацькому це не загрожує, оскільки ми живемо за прекрасних часів. Крім того, свідомі наклепники завше уникали чесного двобою: боягузтво — друге наймення підлості.

Василь Стус

Домашня адреса:

Київ — 115

вул. Львівська, буд. 62, кв. 1

Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність

ДО 50-ЛІТТЯ З ДНЯ СМЕРТИ

Любомир Коваль

У січні 1969 минуло п'ятдесят років з дня смерти відомого у світі економіста-теоретика, економічного історика, суспільного реформатора, кооператора, соціолога та державника — Михайла Івановича Тугана-Барановського. Особливо в історії політичної економії його ім'я посідає почесне місце. Він бо дав багато оригінального не тільки світовій економічній науці, але й особливо спричинився до розвитку української економічної думки. У багатьох його працях (він написав 18 об'ємистих книжок) поставлено і розглянуто низку складних економічних проблем, з теорії цінності починаючи і теорією грошей кінчаючи.

1 Джерела до біографії

Джерела до біографії М. Тугана-Барановського нечисленні та надто скупі. Автор не тільки не залишив нам у спадщині автобіографії, але навіть ніде в працях не згадує про якінебудь пляни написати спогади про своє життя. З одного боку, надзвичайна скромність, а з другого — інтенсивна наукова та громадсько-політична праця не дозволили йому на це.

Не зважаючи на видатну роллю Тугана-Барановського в українській, російській та світовій економічній науці, як також в українському національному відродженні 20 стол., ми досі не маємо докладних біографічних студій про нього.

Ця розвідка укладена на основі перших двох частин моєї докторської дисертації, написаної у 100-ліття з дня народження М. І. Тугана-Барановського.

Користуюся нагодою, щоб скласти подяку проф. В. Голубничому, який не тільки піддав мені тему, але також дав моральну допомогу при перших кроках моєї праці над нею. За поради і підтримку дякую також проф. Джонові Ф. Беллові, під наглядом якого моя дисертація була написана. Особливо я вдячний покійному проф. В. Тимошенкові за цінні дані до біографії Тугана-Барановського.

(Бібліографія важливіших праць про Тугана-Барановського подана в моїй дисертації, стор. 11—116). Економісти — як світові, так й українські та російські — зупинялися головне на дослідженні його науково-теоретичної праці. Правда, на початку 1920-их років Третій соціально-економічний відділ ВУАН у Києві доручив Ф. Х. Задорожному збирати матеріали до біографії М. Тугана-Барановського,¹ а в 1921 році академік Костянтин Воблій твердив, що «треба сподіватися, що докладна біографія і бібліографія покійного швидко зможе з'явитися друком (над нею працює дехто з молодших співробітників Третього відділу)»,² все ж таки — як писала в листі від 10. 9. 1962 до автора проф. Наталія Полонська-Василенко — ці матеріали «не були видані, а мені здається — і не зібрані». Тому за важливими біографічними даними треба йти до монографічних праць, де подана оцінка його наукової творчості.

Так, важливі біографічні дані знаходимо в монографії Ніколая Д. Кондратьєва.³ Однак Кондратьєв, який вважає себе «одним з ближчих учнів» Тугана-Барановського, нарікає, що «частинно ми, на жаль, не маємо і не могли дістати достатньо достовірних та повних даних з його біографії в ранні роки» (стор. 5—6, 14). Самуель Грінгауз у докторській дисертації про наукову спадщину Тугана-Барановського присвячує перший уступ біографічному нарисові.⁴ Але цей нарис не тільки грішить упередженням, але є також тільки німецьким перекладом думок Кондратьєва. Олександр Мицюк дав у 1930 році в журналі «Кооперативна республіка» єдиний український нарис наукової діяльності Тугана-Барановського, і цей нарис появився окремою відбиткою. (О. К. Мицюк, Наукова діяльність політико-економіста М. І. Тугана-Барановського. Накладом автора, Львів, 1931, 37 стор. Автор — професор Українського вільного університету у Празі та Української господарської академії в Подєбрадах). У цьому нарисі знаходимо багато цінного біографічного матеріалу, зокрема якщо мова про український період громадсько-політичної праці Тугана-Барановського. Є тут також деякі неточності, навіть фантазії. Наприклад, неправда, що «Учение о предельной полезности хозяйственных благ» (1890) викликало в Росії полеміку про вартість (Мицюк, стор. 7). Ця полеміка була викликана аж у 1899 році статтею «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса» в журналі «Научное обозрение» за тра-

¹ Н. Полонська-Василенко, Українська академія наук — Нарис історії, ч. I, Інститут для вивчення СРСР, Мюнхен, 1955, стор. 37.

² Костянтин Воблій, Академік Михайло Іванович Туган-Барановський, Українська академія наук, Соціально-економічний відділ, Записки, т. I, Київ, 1923, стор. VII.

³ Н. Д. Кондратьєв, Михайл Іванович Туган-Барановский, «Колос», Петроград, 1923, 123 стор.

⁴ Samuel Gringauz, M. I. Tugan-Baranowsky und seine Stellung in der theoretischen Nationalökonomie, Inaugural-Dissertation — Universität Bern, „Salamandra“, Riga, 1928.

вень 1899. Туган-Барановський склав екстерном іспит на правничо-економічному факультеті Харківського університету не в 1890 (Мицюк, стор. 5), а в 1888 році.

У той самий час появилася коротша монографія польською мовою Іллі Витановича,⁵ яка не приносить нічого нового і повторює Мицюкові неточності.

Слід згадати, що в 1918 році під час бомбардування Києва більшовиками згоріла багата бібліотека Тугана-Барановського разом з його архівом, у тому числі, мабуть, і рукопис другого тому його праці «Русская фабрика».

2 РАННЯ МОЛОДІСТЬ І СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Михайло Туган-Барановський народився 20 січня (за старим стилем 8 січня) 1865 у селі Солоному Куп'янського повіту на Харківщині — як напівукраїнець-напівтатарин (Олександр Лотоцький пише: «Батько М. І. Тугана-Барановського — татарин, мати — напівлитовка, напівукраїнка». «Сторінки минулого», Праці Українського наукового інституту, т. XXI, Варшава, 1934, стор. 165). Тут провів він свої дитячі роки. За власним визнанням Михайло Іванович був «наполовину українець», а не тільки «татарського та литовського походження», як це приписав йому в англomовній енциклопедії українознавства проф. Іван Мірчук (том I, Торонто 1963, стор. 958). Ось що писав сам Туган-Барановський про своє національне походження:

...Родився я у Харківській губернії і тепер літом живу у Полтавській губернії, з походження я наполовину українець.⁶

На жаль, нам мало відомо про його ранню молодість. За словами покійного професора Володимира Тимошенка (його лист до автора від 7. 12. 1961), М. Туган-Барановський походив з визначної аристократичної родини. Академік К. Воблий, наприклад, пише так:

...Народився М. І. Туган-Барановський 1865 року, та місце його народження ще й досі не пощастило встановити. Небагато є відомостей і про початкові його шкільні роки. Відомо тільки, що він учився в Київській першій гімназії, але коли вступив він до гімназії та коли вийшов із неї невідомо. Скінчив курс II Харківської класичної гімназії.⁷

⁵ *Eljasz Wytanowicz*, M. I. Tuhan-Baranowski, teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, tom I, Lwów, 1931, str. 99—100.

⁶ К нашей анкете: ответ проф. М. Туган-Барановского, «Украинская жизнь», січень 1914, стор. 15.

⁷ *Воблий*, цит. твір, стор. III; *Мицюк*, цит. твір, стор. 5.

За малими винятками, всі дослідники згодні, що Туган-

Студії в гімназії збудили в ньому велике зацікавлення філософією та природознавством. Він пильно читав Канта і Достоєвського, які, будучи його головною духовною поживою, поклали міцні підстави для його університетських студій, а пізніше лягли в основу його практичного та філософічного світогляду (*Кондратьєв*, стор. 34; *Мицюк*, стор. 5; *Грінгауз*, стор. 5).

Студентські роки Туган-Барановський провів у Харківському університеті (1884—88), де закінчив фізико-математичний факультет із званням кандидата природничих наук (*Воблий*, стор. III; *Кондратьєв*, стор. 34; *Грінгауз*, стор. 5). Однак його зацікавлення вийшли поза межі природознавства: він захопився суспільно-економічними науками. Йому здавалося, як пізніше він розповідав, що він не посідав відповідної терпеливості чи здатності до нудної праці природознавця, «до вивчення деталей структури хробаків, личинок і маточок» (цит. за Кондратьєвим). У тому ж 1888 році він склав екстерном іспит на правничому, точніше — на правничо-економічному факультеті Харківського університету.⁸

Отож він закінчив два факультети: фізико-математичний та юридичний. Слід зазначити, що саме в Харківському університеті на початку 19 стол. відкрито першу катедру політичної економії на Україні, якою завідував німець Л. Якоб «Енциклопедія українознавства», т. II, НТШ, Мюнхен, 1949, стор. 620). Згодом тут викладали К. Павлович, Т. Степанов (представник англійської клясичної школи та автор першого в Росії підручника політекономії) та інші.

У Харківському університеті, — пише Туган-Барановський, — я познайомився з Янжулом... коли він був

Барановський народився на Харківщині. Єдині Мицюк та Вітанович (цит. твір, стор. 100) вказують, що він народився в селі Соллоному. Не маючи доступу до джерел на батьківщині, ми не могли підтвердити цього, але, на нашу думку, це, мабуть, згідне з правдою.

Проте Дмитро Дорошенко неправильно твердить, що Туган-Барановський «народився в Лохвицькому повіті на Полтавщині» (Історія України, 1917-1923, т. I, Ужгород, 1932, стор. 137). Правда, велику частину свого життя Туган-Барановський провів у селі Пізники, Лохвицького повіту на Полтавщині, де він посідав великі маєтки, але, як ми довели його власним твердженням, він народився на Харківщині.

⁸ *М. Туган-Барановський*, Памяти И. Янжула, «Речь», 28. 10. 1914, стор. 2; *Грінгауз*, стор. 5; *С. Солнцев*, Туган-Барановський, М. И., в кн.: «Енциклопедический словарь Гранат», 7 вид., т. XII, част. 9, стор. 490.

Отже, *Мицюк* (стор. 5) та *Витанович* (стор. 100) неправильно пишуть, що Туган-Барановський закінчив юридичний факультет у 1890 році. Однак уже цілком фальшиво, таки проти самих тверджень Тугана-Барановського, «Большая энциклопедия» (т. XVIII, Санкт-Петербург, 1904, стор. 620) хоче переконати нас, що він у 1883 році (!) закінчив у Москві фізико-математичний і юридичний факультети.

у розквіті своєї популярності, а я щойно закінчив Харківський університет і приготувався до магістерського іспиту (цит. твір, стор. 2).

З цього видно, що, крім математики та природничих наук, Туган-Барановський отримав на Україні також і своє підставове виховання з економіки, бо його магістерська праця стосувалася саме цієї ділянки. Щобільше, його знайомство з інспектором фабрик у царській Росії, проф. І. Янжулом (який не належав до марксистського табору, а був близький до нього тільки в питанні про долю розвитку російського капіталізму), на нашу думку, допомагає нам пояснити коротку приналежність Тугана-Барановського до російського «легального марксисту». Він пише:

Новим та інтересним для нас було те, що Янжул, захищаючи інтереси робітників, цілком не був противником капіталістичного ладу як такого. Ми, молодь того вже давнього часу, звикли думати, що головний ворог трудового люду є сам капіталізм як економічна система і що єдиним справжнім захистом інтересів робітників є боротьба з капіталістичною системою виробництва... Молодь дивилася на Янжула, як на представника нового соціального напрямку — суспільних реформ у рамках капіталізму.

Це вказує на те, що, будучи студентом (у той час більшість студентства російської імперії була сліпими послідовниками Маркса), Туган-Барановський шукав незалежного шляху і роздумував над можливістю суспільних реформ при капіталізмі. «І все це, — пише він, — спонукало мене звернутися саме до Янжула з проською про керівництво моїми першими науковими кроками».

Якби Туган-Барановський справді був з початку своєї академічної кар'єри сліпим послідовником Маркса, як це старалися довести деякі російські вчені,⁹ він не обрав би був запеклого оборонця капіталізму та інспектора фабрик (проти цієї професії Маркс гостро виступив у першому томі «Капіталу») на керівника своїх «перших наукових дослідів». Правда, вже під час університетських студій він без сумніву був під впливом марксизму і так званої «австрійської» психологічної школи в політекономії. Все ж таки головні підстави Марксової економії він відкинув з першого дня своєї наукової праці і в той же час, десь до 1900 року, залишився вірний Марксовій соціології, тобто — його теорії про боротьбу класів і теорії економічного тлумачення історії. Приймавши Марксові соціологічно-політичні погляди, Туган-Барановський (разом з П. Б. Струве) міг стати батьком російського «легального марксисту». По чотирьох роках він зриває з цієї течією і розвиває свою економічну доктрину по лінії ідеалізму, лібералізму та кооперативного соціалізму.

⁹ Наприклад, А. В. Тьркова-Вілліамс, На путях к свободі, изд. им. А. П. Чехова, Нью-Йорк, 1952.

На нашу думку, помилково, без ближчого уточнення, твердити, що розвиток суспільних поглядів Тугана-Барановського йшов від марксизму через ревізіонізм до ідеалізму.¹⁰ Насправді Туган-Барановський починав з ревізіонізму (у розумінні ревізіонізму Е. Бернштайна на Заході він був єдиним ревізіоністом у російській імперії) і, як ми вказали вище, деякий час наближався до марксизму тільки в своїй соціологічній концепції.

3 ПЕРШІ НАУКОВІ ПРАЦІ, 1890—1905

У 1889 році наш молодий економіст ще не появлявся на літературному горизонті (*Н. А. Карышев*, Письмо в редакцию, «Русское богатство», 1898, ч. 2, част. 2, стор. 228). Того ж року на виставці в Парижі він познайомився з Лідією Карлівною Давидовою, і вони зараз таки одружилися.¹¹ Лідія була дочкою Карла Юлія Давидова, визначного скрипала та композитора, й Александри А. Давидової, засновниці журналу «Мир Божий», до якого пізніше часто дописував її прибраний син. Ім'я Лідії Туган-Барановської було відоме в петербурзьких колах як автора кількох перекладних та оригінальних праць. Ще до заснування журналу «Мир Божий», у якому Лідія працювала з самого початку, вона написала біографічні нариси «Джордж Елліот» та «Фридрих Шопен». З численних її статей про соціальне та економічне питання, поміщених у згаданому журналі, слід згадати: «Ричард Остлер, король фабричних дітей» (1895), «Рабочие клубы в Англии» (1896) і «Белые рабыни» (1899). Вона писала також під такими псевдонімами: 1) Д-ва, Л.; 2) Давыдова, Л. (див.: *И. Ф. Масанов*, «Словарь псевдонимов», Москва, изд. Всесоюзной книжной палаты, 1960, стор. 477). 11 січня 1896 Лідія вступила до Імператорського вільного економічного товариства (див.: «Труды И.В.Э.О.», т. I,

¹⁰ Наприклад, «Енциклопедія українознавства», том II, 2, Париж—Нью-Йорк, 1955—57, стор. 620—621, пише: «Від марксизму почав також найвидатніший український учений-економіст М. Туган-Барановський, який потім піддав марксизм ґрунтовній критиці, зараховуючи себе до ревізіоністів-плюралістів». Такі твердження не доводять його світогляду до кінця (від якого марксизму він почав?) і вводять читача в оману.

¹¹ Ця коротка біографічна нотатка про першу дружину Тугана-Барановського основана на таких джерелах: *А. Б[огданович]*, Лидия Карловна Туган-Барановская (некролог), «Мир Божий», 1901, ч. 1, част. 1, стор. 255—256; *А. Б.*, Памяти Лидии Карловны Туган-Барановской, там таки, ч. 2, част. 2, стор. 6—9; *Е. Колтоновская*, Над свежей могилой, там таки, стор. 10—14; *Колтоновская*, Л. К. Туган-Барановская, у кн.: «Женские силуэты», част. I, Петербург, 1912, стор. 211—221; Лидия Карловна Туган-Барановская, «Жизнь» (Петербург), 1901, ч. 1, стор. 311; *Тыркова-Виллиамс*, стор. 38. Про матір Лідії див.: *Александра Аркадиевна Давыдова*, «Мир Божий», 1902, ч. 4, част. 1, немає сторінки; тут також фотознітка матері.

січень—лютий, 1898, стор. 29). Її дуже цікавило соціальне питання того часу, і всі її статті присвячені різним аспектам цього питання. У частих подорожах за кордон вона знайомилася з розвитком цього питання на Заході. Впродовж дев'яти років вона була в журналі «Мир Божий» редактором закордонного відділу і вела також відділ «На батьківщині». Її діяльність не обмежувалася літературою, вона брала активну участь у просвітніх гуртках та школах, закладала бібліотеки тощо. Своїми поглядами Лідія була марксистка. «Як кажуть люди, котрі її знали, — пише К. Воблій, — вона мала чималий вплив на свого чоловіка» (цит. твір, стор. IV). Після важкої хвороби, маючи тільки 31 рік, вона померла 21 січня 1901 (20 грудня 1900 за старим стилем). Її поховано в Петербурзі в Олександрівській лаврі.

Дуже можливе, що саме цей шлюб дав Туганові-Барановському певність себе, якої він потребував, щоб розпочати наукову кар'єру. Бож він сам писав, що «немає нічого кориснішого для вченого у виконванні його праці, як товариство та критичний нагляд розумної жінки».¹²

У жовтні 1890 Туган-Барановський опублікував свою першу надзвичайно оригінальну статтю — «Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности» («Юридический вестник», т. X, 1890, стор. 192—230). Заки приступити до короткого опису змісту та значення названої монографії для економічної науки, слід пояснити, який був стан цієї науки на початку 1890-их років у Західній Європі, а зокрема в Росії.

З 1870-их років в європейській економіці розвиваються дві течії, які мали величезний вплив на майбутній розвиток теоретичної економічної думки. У кількох західноєвропейських країнах рівночасно постав т. зв. психологічний напрям у політекономії з його абстрактно-дедуктивною методою. Такі економісти цієї школи, як Вільям С. Джевонс, К. Менгер і перед ними Г. Госен, незалежно один від одного, розвивали так звану теорію граничної корисності, що й донині є підставою капіталістичної теоретичної економії. З другого боку, як завзятий противник психологічної школи (пізніше званої як «австрійської») виступає марксистська течія.

У Росії, коли Туган-Барановський виступив як дослідник економічних явищ, марксизм «притягав майже всіх молодих людей; . . . більшість молодих людей, зацікавлених економічними проблемами, абсорбували ідеї Маркса без критики і без незалежного перероблення».¹³ Щобільше, протягом 20 років — з 1870-их до 1890-их років — російська економічна наука на-

¹² М. Туган-Барановский, Д. С. Милль, его жизнь и учено-литературная деятельность, Биографический очерк, Санкт-Петербург, 1892, стор. 64.

¹³ V. P. Timoshenko, M. I. Tuhan-Baranovsky and Western European Economic Thought, „The Annals of the Ukrainian Academy and Sciences in the U. S., v. III (1954), p. 805.

віть не хотіла нічого чути про школу граничної корисності. До 1890 року не появилася в Росії ні одна стаття про цю теорію величезної ваги (В. К. Дмитреєв, Теория ценности, «Критическое обозрение», випуск II, 1908, стор. 16—17).

У своїй статті Туган-Барановський не тільки був першим, що познайомив читачів у Росії з теорією «австрійської школи», але й зайняв цілком незалежне становище від згаданих двох течій — марксизму і суб'єктивно-психологічної школи. У цій статті він дає нам цілком нову теорію цінності. Синтезу теорії граничної корисності (яку він прийняв беззаперечно) з трудовою теорією вартости в розумінні Рікардо. Проаналізувавши ці дві теорії, він прийшов до висновку, що трудова теорія і теорія граничної корисності доповнюють одна одну, а не виключають. У той час подібну синтезу дав англійський економіст Алфред Маршал.

На нашу думку, О. Мищок неправильно твердить, що в час публікації цієї статті Туган-Барановський «цілим своїм світоглядом — соціологічним, економічним та політичним — належав до першої течії», тобто до марксизму (цит. твір, стор. 6). У соціологічному та політичному світогляді — так, економічному — ні! Бож як можна бути правдивим марксистом, коли відкидати його підставу — абсолютну трудову теорію вартости і додаткової вартости?

У своїй другій праці, популярному нарисі «Прудон, его жизнь и деятельность» (вид-во Ф. Павленкова, Петербург 1891, 80 стор.). Туган-Барановський оскаржує Маркса, що він несправедливо критикував Прудона, і підкреслює вплив Гегеля на Маркса, що його останній заперечував (стор. 36 і 39). Він так само вважає, що без «Економічних суперечностей» Прудона не постав би «Капітал» Маркса.

У 1892 році виходить подібна біографічна праця з-під його пера «Д. С. Милль, его жизнь и учено-литературная деятельность» (Петербург, 88 стор.).

Із змісту цих двох біографічних нарисів видно, що в Тугана-Барановського більше симпатії до Мілла, ніж до Прудона. Останнього він критикує за брак «прямолинійности та щирости», за його «слабість та боягузтво» («Прудон...», стор. 19, 21, 64). На інтелектуальній площині Туган-Барановський так само критичний, і похвала випадково «проникливих та оригінальних думок» Прудона затемнюється згадкою про його «часті самозаперечення», брак системи та логічного порядку і «вроджений брак уяви», що стримало Прудона від створення власної системи та нового руху в економічній науці (там таки, стор. 39, 35). Прудонові пляни реформи були утопійні (там таки, стор. 57).

Далеко менше критичних зауважень знаходимо в Тугана-Барановського до Мілла. Головною хвибою його вважається «брак оригінальності» («Д. С. Милль...», стор. 70, 84, 86). Проте, Туган-Барановський вірить, що Мілл «більше ніж хтонебудь інший допоміг у розповсюдженні по цивілізованому світу

правильного розуміння духу сучасної науки, побудованої на вивченні природи» (там таки, стор. 71).

Якщо все сказане не кидає багато світла на самого Тугана, воно все ж таки вказує на те, що не можна йому приписувати цілковите прийняття чи безкритичне застосування Марксових канонів. Якби Туган-Барановський був спочатку марксистом такої напохитности, яким його робить Тиркова-Вільямс (цит. твір, стор. 36), то навряд чи він брався б до писання біографій Прудона та Мілла — двох людей, до яких Маркс ставився зневажливо та вороже. Крім того, його зауваження про обох цілком вільні від стандартного марксистського класового категоризування, як от «буржуа», «дрібна буржуазія» тощо. Навіть тоді, коли він старається схарактеризувати погляди Прудона, його метода психологічна, а не соціологічна.¹⁴ Отже від самого початку Туган-Барановський був самостійним політекономічним мислителем (єдиним з-поміж тодішніх мислителів у Росії), який шукав власної відповіді на поставлене питання. Тому слушно писав Н. Д. Кондратьєв:

Правда, він не бачить суперечностей між теорією граничної корисности і трудовою теорією вартости. Але безперечно, при його прагненні дати синтезу тієї і другої школи, при його неприйнятті теорії вартости Маркса, як такий, Михайло Іванович уже тоді не був ортодоксальним марксистом... (Кондратьєв, стор. 43—44).

У 1894 році з'явилася книжка Тугана «Промышленные кризисы в современной Англии» — праця, яку в тім же році він захистив у Московському університеті як магістерську дисертацію.¹⁵ Ця праця, перекладена кількома чужими мовами (крім англійської),¹⁶ зробила ім'я Тугана-Барановського відомим.

¹⁴ *Richard Kindersley, The First Russian Revisionist, A Study of „Legal Marxism“ in Russia, Clarendon Press, Oxford, 1962, p. 56.*

¹⁵ *М. Туган-Барановский, Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. И. Н. Скороходова, Петербург, 1894 (далі цитуватиметься як «Промышленные кризисы» — 1, 2 або 3 вид.).* Ця книжка мала чотири видання з малими змінами в заголовках: 2 вид. — «Промышленные кризисы, Очерк из социальной истории Англии», О. Н. Поповой, Петербург, 1900; 3 перероб. вид. — *Периодические промышленные кризисы, История английских кризисов, общая теория кризисов, О. Н. Поповой, Петербург, 1914, 466 стор.* В усіх виданнях жодних важливих змін немає.

¹⁶ У вступі до 3 видання Туган-Барановський пише, що «англійський переклад підготовляється» (стор. IX). Що сталося з цим перекладом, ми не знаємо, знаємо тільки, що по-англійськи книжка не була видана. *Мицюк* (стор. 9) та *Витанович* (стор. 103) помилково твердять, що ця книжка появилася в англійському перекладі. Маємо тільки частинний переклад: *Periodic Industrial Crises, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A.“, v. III, No 3, pp. 745—802.*

Ця книжка вийшла по-німецьки в 1901 році і по-французьки в 1913 році.

мим не тільки в російській імперії, але й за кордоном. Всі пізніші теоретики та історики економічних криз, хоч якою мовою вони писали б свої праці, рахувалися з теорією економічних криз Тугана-Барановського. Ця теорія попередила на багато років пізніші теорії таких відомих у світі економістів, як Шпітгоф та Шумпетер у Німеччині, Кассель у Швеції і Кейнз в Англії. Туганова аналіза економічних криз, пише сучасний американський економіст А. Г. Гансен, становить собою «неймовірний розрив з минулим... ця книжка обернула економічне мислення догори ногами... Він пробив собі шлях через джунглі до нової перспективи. Він розпочав новий спосіб мислення про цю проблему».¹⁷ Щоб краще зрозуміти значення Туганової теорії економічних криз, а особливо ринків, пригляньмося до того соціального оточення в тодішній Росії, серед якого він жив і творив.

Кінець 1880-их і наступні 1890-і роки в колишній Росії відзначилися виразним проникненням капіталізму поруч і в заміну панівного натурального ладу з численними пережитками кріпацької залежності. Тоді капіталізм і промисловий розвиток мали великі успіхи в усьому світі. Умирала стара натурально-кріпосна Росія і народжувалася нова промислово-торговельна та міська Росія. Проходив також і перелім у ділянці суспільної ідеології і суспільних зацікавлень та прагнень. Під час цього швидкого індустріального поступу в російській імперії велися дебати між народниками і марксистами. Перші під проводом Василя Воронцова (який писав під криптонімом В. В.), Ніколайона та Н. К. Михайловського дискутували про майбутність капіталізму в Росії з молодого генерацією марксистів, на чолі яких стояв тоді М. І. Туган-Барановський. Коротко кажучи, народницька течія вірила в «особливі шляхи» економічного розвитку Росії, яка в своєму господарському розвитку не зазнає капіталізму на європейський зразок і від натуральних умов господарства (завдяки общині та артілі) просто перейде «до вищих форм соціалізму». Капіталізм, аргументували вони, не можливий у Росії через брак домашніх ринків на збут товару, і Росія не в силі забезпечити собі місце на міжнародних ринках, бо ці вже зайняті більше розвиненими західноєвропейськими країнами. Щобільше, казали вони, капіталізм нищить добробут селянина і таким чином убиває ринок на промислові товари.

Народницькій вірі в «особливі шляхи розвитку» Росії марксизм протиставив факт росту промислового капіталізму. Суб'єктивні методи російської соціологічної школи протиставлено об'єктивну діалектичну методу аналізу суспільних явищ. Народницьке поняття прогресу, як зближення до ідеалу людської особистості, витісняється щораз більше поняттям про-

¹⁷ *Alvin H. Hansen, Business Cycles and National Income, Expanded edition with a revised bibliography by Richard V. Clemence, W. W. Norton & Co., New York, 1964, p. 281.*

гресу, як максимального розвитку продуктивних сил (Кондратьєв, стор. 36).

Туган-Барановський був ученим західньої орієнтації: на Заході, а особливо в Англії, він бачив попередника економічного розвитку, що може послужити за приклад для недорозвинених країн («Промышленные кризисы», 1 вид., стор. 1). На нашу думку, власне його заперечення основних догм народників спричинилося до того, що на деякий час він зв'язався з т. зв. «легальним марксизмом». Не один з російських учених спростовував вчення народників, але Туган був першим, що теоретично, за допомогою своєї теорії ринків, спростував основну тезу народників, що капіталізм не може далі існувати в Росії в наслідок капіталістичної перепродукції, браку власних споживачів і неможливості творити власні або чужі ринки.

Розміри ринку в капіталістичному господарстві, за теорією Тугана-Барановського, не визначаються розмірами суспільного споживання, як це твердили народники, бо суспільний продукт складається не тільки з предметів споживання, але й з засобів виробництва. Проблема ринку, проблема збуту полягає в тому, що немає пропорційного розподілу виробництва. Збут усіх продуктів, каже Туган, можливий тільки за пропорційного розподілу суспільного виробництва, а це цілком нездійсненне в умовах капіталістичного господарства, де не споживання є ціллю та править виробництвом, а, навпаки, виробництво керує споживанням. Цим останнім вказує він на можливість розвитку капіталізму в тодішній Росії (там таки, 2 вид., стор. 1—33).

На підставі цієї теорії ринків Туган будує свою славнозвісну теорію економічних кон'юнктур. Капіталізм, твердить він, старається розв'язати проблему пропорційного виробництва і не досягає цього; тільки кризи загальної перепродукції вбивають зайві підприємства і відновлюють кінечну пропорційність. Періодичні промислові кризи, каже він, постають з причин несумірності між капіталовкладенням і ощадностями (там таки, стор. 156—175). Це останнє твердження сьогодні найбільш прийнятне пояснення причин економічних криз при капіталізмі серед західніх економістів. Характеристичним при капіталізмі є те, що ми маємо відносно рівномірне накопичення капіталу, з одного боку, і нерівномірне капіталовкладення — з другого, що й спричиняє економічні кризи.

Як у першій своїй праці про теорію цінности, де він ішов у марксистській течії, він істотно розійшовся з нею, так і в «Промышленных кризисах», не зважаючи на свій марксистський соціо-політичний світогляд, він не погоджується з тезою, що капіталізм іманентно прямує до самознищення. Туган каже, що відповідно плянований капіталізм може жити перманентним та гармонійним життям. Капіталізм, каже він, «не умре власним і природним шляхом» («Лекции по политической экономии», изд. М. А. Александрова, Петербург, 1907, стор. 353—354). Він відкинув також теорію

соціалістів, що причиною капіталістичних криз є брак споживання. Тому, на нашу думку, цілком слушно зауважує Джордж Ліхтгайм, що вищезгадана праця Тугана «була продуктом школи ревізіоністів», а це тому, що Туган робить оптимістичні висновки щодо капіталістичної системи, наприклад, що циклічні депресії стануть лагіднішими.¹⁸

Туган-Барановський уважав свої обидві теорії — ринків та економічних кон'юнктур — так тісно пов'язаними, що вони стоять і падають разом («Промышленные кризисы», 3 вид., стор. 304 прим.). Сталося інакше. Його теорія ринку, побудована абстрактно, пішла у забуття, а теорія економічних криз, виведена більш індуктивно, стала вихідною точкою для більшості теорій економічних криз. (Про вплив його теорії криз на визначних економістів світу докладніше в моїй дисертації, стор. 373—377).

Після магістерського іспиту Тугана запрошують читати лекції при кафедрі політекономії Петербурзького університету. 11 січня 1895 він дістав у цьому університеті приват-доцентуру (*Воблий*, цит. твір, стор. V, прим.). Існує непогодження між дослідниками, чи Туган взагалі прийняв це призначення. Кондратьєв (стор. 115) вважає, що він виконував цю функцію до 1899 року, коли був усунений за політичну ненадійність. «Большая энциклопедия» (1904, т. XVIII, стор. 620) твердить те саме. Зате Мицюк (стор. 11) пише, що «міністер освіти його не затвердив, і Михайло Іванович провадить наукову працю без кафедри». Не маючи доступу до університетських реєстрів, приймаємо версію Воблого як найбільш імовірну. У весняному півріччі 1895, як подається в його послужному списку, Туган лекцій не читав, а вже 23 березня «распоряжением г. Министра Народного Просвещения исключен из числа приват-доцентов». 11 червня того ж року його знову допущено до читання лекцій як приват-доцента. У 1897—98 рр. він курсу не оголошував і не читав; з дозволу попечителя Петербурзької шкільної округи (від 1 травня 1898) його допущено читати лекції в осінньому півріччі 1898, але «предположением г. Министра Народного Просвещения от 2. IV. 1899 г.» знову звільнено його «в виду отклонения его от исполнения возложенных на него служебных обязанностей». Це звільнення затяглося довше. Аж у грудні 1905 йому дозволено читати лекції як приват-доцентів при кафедрі політекономії. Після цього жодних звільнень уже не було. Катедру в Петербурзькому університеті Туган-Барановський здобув аж у 1917 році (*Воблий*, стор. V).

На цьому місці треба відзначити, що, на думку І. Виштановича та І. Шимоновича, Тугана-Барановського звільнено з університету «за його вільнодумність». А на думку росія-

¹⁸ *George Lichtheim, Marxism, An Historical and Critical Study, Praeger, New York, 1961, p. 276.*

нина С. Солнцева, Тугана звільнено з приват-доцентури в 1899 році за його «политическую неблагонадежность».¹⁹

Коли взяти до уваги, що царський уряд на деякий час проголосив політичну економію та філософію «люксовими науками» і виелімінував їх з університетських каталогів, то нам яснішим стає переслідування Тугана цим же урядом.

У 1895 році Туган-Барановський став штатним членом Імператорського вільного економічного товариства (його Третього економічного відділу), а рік пізніше — директором цього товариства.²⁰ Упродовж довгого часу це товариство було єдиною установою, де можна було вільно дискутувати економічні питання.

У тому ж 1897 році, в статті «Значение экономического фактора в истории» («Мир Божий», 1895, ч. 12, стор. 101—118) Туган-Барановський доводить важливість економічного фактора в історії. Він висловлює гордість з безкомпромісової «об'єктивности» економічного матеріалізму, хоче, щоб етика була виключена з науки і висловлюється за підпорядкування людської думки та дії соціальним умовам, які їх визначають. Однак цю статтю, яка на перший погляд могла б здаватися ортодоксально-марксистською, він закінчує зауваженням, що «історичний матеріалізм є тільки корисною гіпотезою». Отже в період, коли, як здавалося б, Туган якнайбільше наближається до марксизму і захищає матеріалістичний світогляд, він уже хитається в своїх поглядах і вказує на свій ухил від марксизму (чи радше від його соціології), посуваючися в бік ідеалізму. Ми вже раніше вказали, що, прийнявши австрійську теорію граничної корисності і давши її синтезу Рікардовою теорією вартости, Туган-Барановський уже в своїй першій статті відкинув Маркса як економіста, але залишився приблизно до 1900 року вірний Марксовій соціології.

Проти молодого й талановитого економіста виступають такі народники, як Михайловський, Кареев та Оболенський (див.: *Н. К. Михайловский*, Литература и жизнь, «Русское богатство», 1896, ч. 1, част. 2, стор. 40—67; ч. 2, част. 2, стор. 132—163. — *Л. Е. Оболенский*, Новый раскол в нашей интеллигенции, «Русская мысль», 1895, кн. 8, част. 2, стор. 29—48; кн. 9, част. 2, стор. 1—13). У 1896 році Туган відповідає на закиди своїх опонентів статтею «Экономический фактор и идеи» («Мир Божий», 1896, ч. 4, стор. 269—291). Він захищав тоді ще матеріалістичний світогляд і нападав на народників,

¹⁹ *Ілля Віганович*, Історія українського кооперативного руху, Нью-Йорк, 1964, стор. 282. — *І. Шимонович*, Історія політичної економії, вид-во «Русалка», Львів, 1923, стор. 122—123. — *С. Солнцев*, Туган-Барановский, Михаил Иванович, «Энциклопедический словарь Гранат», т. XII, част. IX, 7 вид., Москва, рік не поданий, стор. 490.

²⁰ «Труды императорского вольного экономического общества», 1909, т. I, ч. 4/5, стор. 88.

Theodore H. von Lane, Legal Marxism and the „Fate of Capitalism in Russia“, „Review of Politics“, 1956, No. 1, p. 35.

які вказували на сумні наслідки для народу від проникнення капіталізму. Коротко кажучи, вони вірили в «особливі шляхи» соціального розвитку Росії.

Так звані «легалні марксист», на чолі яких разом з П. Струве стояв Туган-Барановський, заперечували «особливі шляхи» цього розвитку і вказували на потребу капіталізму для російської імперії. Туган береться вивчати багатий статистичний матеріал, який характеризував промисловий розвиток Росії. Наслідком цих дослідів була його доповідь в Імператорському вільному економічному товаристві п. н. «Статистические итоги промышленного развития России» («Труды» цього товариства, 1898, т. I, ч. 1, стор. 1—41), яка відбулася 7 січня та 21 лютого 1898. Він дійшов до висновку, що Росія — це країна капіталістична і капіталізм є прогресивним фактором в її економіці. Дискусія над доповіддю затяглася на кілька засідань, в яких взяли участь найвизначніші економісти та статистики російської імперії. Визначний політекономіст Святловський відзначив тоді, що доповідь Тугана значно відрізняється від всіх інших доповідей, які колинебудь були читані в згаданому товаристві; що Туган є першим політекономістом, який дав початок чисто теоретичним дискусіям («Труды ИВЭО», 1899, т. II, ч. 5 і 6, стор. 65 і відповідно 64). Подібно висловився також П. Струве, який на переломі 19 стол. писав, що, крім теорії ринків та «двох книжок Тугана-Барановського», в Росії немає праць з ділянки економічної теорії (П. Струве, Протів ортодоксии, «Жизнь», 1899, т. X, стор. 175, прим.).

Результатом досліджу Тугана-Барановського в ділянці історії народного господарства була його докторська дисертація «Русская фабрика в прошлом и настоящем» (том I, изд. Л. Ф. Пантелеева, Санкт-Петербург, 1898, 496 стор.). Ця історично-теоретична монографія була викликана бажанням перевірити народницьку позицію щодо особливих шляхів економічного розвитку російської імперії і майбутности капіталізму в ній. За цю працю Туган-Барановський отримав 19 грудня 1898 ступінь доктора економічних наук від Московського університету. Праця дочекалася сімох російських видань. Три перші видання появилися за життя автора, сьоме — в 1938 році. Німецький переклад з першого російського видання появилася в 1900 році. Щоб написати дисертацію, автор докладно простудіював архіви міністерства фінансів. До економічної історії Росії він підходив не тільки як історик, але передусім як теоретик. У цій праці Туган дав, крім багатого фактичного матеріалу, також і теорію розвитку капіталізму.

«Російська фабрика» завдала смертельного удару тодішній народницькій течії: автор спростовує народницьку віру в те, що індустріальний капіталізм був чужим явищем у Росії; базуючися на фактах, він доводить, що вже від Петра I капіталізм став потрібний для економічного прогресу імперії і що дискусії про «штучність» чи «природність» російського капіталізму є зайві.

Як видно з передмови до першого видання книги, Туган стоїть на позиціях історичного матеріалізму. Він пише:

Визнаючи, що не сумління людей визначає їх соціальне буття, а останнє визначає форми їх сумління, я розглядав фабричне законодавство (стор. III—IV).

Але ледве пройшло два роки, і він ревізує свій погляд, бо у вступному слові до другого видання (1900 рік) згадані цитати вже немає. Так, через деякий час «шлюб» з російським «легальним марксизмом» він його залишає і переходить на позиції ідеалізму.

Хоч передмову до другого видання автор закінчив обіцянкою про швидкий вихід другого тому, продовження цієї праці не появилось. Чому він не виконав своєї обіцянки? Між авторитетами існує декілька версій щодо долі другого тому. На думку Н. Д. Кондратьєва, «він у наслідок свого об'єктивного інтуїтивного характеру прохолов до теми і, мабуть, не міг продовжувати свою роботу», яку він розпочав в інших обставинах (цит. твір, стор. 41). С. І. Солнцев (цит. твір, стор. 41, прим.) та Рольф Вагенфюр²¹ твердять, що коротко перед смертю Туган мав написану і готову до друку велику працю, яка являла собою продовження першого тому «Російської фабрики». Солнцев думає, що цей рукопис згорів у 1917 році разом з бібліотекою Тугана-Барановського.

На думку автора цієї статті, другий том «Російської фабрики», мабуть, ніколи не був написаний. Коли взяти до уваги факт, що перший том був написаний з позиції історичного матеріалізму і на оборону «легальних марксистів», від чого Туган з 1900 року віддаляється, тоді Кондратьєв безперечно має рацію, коли пише, що Туган не міг продовжувати цю працю. Тому думаємо, що Мицюк (стор. 13) та Грінгавз (стор. 8—9) помиляються, коли пишуть, що Туган не брався за продовження цього тому, що «полемічні пристрасті з приводу майбутніх шляхів розвитку колишньої Росії пригнали, а може, продовження праці і загинуло» (Мицюк), чи «тому що марксистки виграли битву й інтерес громадськості до цього питання підупав» (Грінгавз).

Як видно з передмови до першого видання, другий том мав бути чисто теоретичний (стор. IV—V). Туган писав: «Там я передбачаю теоретично обговорити питання про значення фабрики...» Отож яку роллю в його рішенні могло відігравати те, що «марксистки виграли битву з народниками»?

Статтю «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса» («Научное обозрение», 1899, ч. 5, стор. 973—975) Туган-Барановський дав початок широкій полеміці, що мала місце в російській економічній літературі про теорію вартості. У полеміці взяли участь, крім Тугана, П. Струве, А. Богданов, П. Нежданов, М. Филипов та інші. Мицюк непра-

²¹ Rolf Wagenfür, Die Konjunkturtheorie in Rußland, Gustav Fischer, Jena, 1929, S. 36, Anm.

вильно твердить (стор. 7), що цю полеміку викликало Туганове «Учение о предельной полезности...»

У статті про «основну помилку», крім суворої критики трудової теорії вартости Маркса, Туган-Барановський спростовує теорію останнього про падіння зиску при капіталізмі. Як відомо, на абсолютній трудовій теорії вартости саме й базується вчення Маркса—Енгельса. Далі, відкинувши теорію падіння зиску при капіталізмі, Туган заперечив би таким чином тезу, що капіталізм умре природною смертю. Ця стаття тільки завершила його відхід від Маркса-економіста.

Цікаво, що у випадку першої полеміки про значення ринків для капіталістичного виробництва, яку також почав Туган-Барановський своєю теорією ринків (1894 рік), ми бачимо об'єднаний табір марксистів (Туган-Барановський, Ленін, Булгаков, Нежданов та інші) проти таких народників, як Воронцов чи Ніколайов. Тепер, під час другої полеміки в літературі про теорію вартости, започаткованої статтею Тугана «Основная ошибка...», Михайло Іванович був примушений полемізувати проти своїх недавніх колег-марксистів, як також і проти народників, які в більшості прийняли Марксову трудову теорію додаткової вартости. Так, довівши в названій статті, що скорочення частки перемінного капіталу, заміна робітника машиною (за інших однакових умов) зовсім не відбивається на нормі прибутку і що капіталістичні економісти мають безумовно рацію, коли відкидають будь-яку різницю (в розумінні створення прибутку) між знаряддями виробництва і робочою силою, таким чином Туган-Барановський поглиблював свої теоретичні розходження з марксизмом і визначав своє наближення до ідеалістичного світогляду.

Полеміку з своїми критиками та противниками він продовжував у журналах «Начало» та «Новое слово», які редагував разом з П. Б. Струве. Він дописував також до журналу «Жизнь». «Начало» — літературно-політичний журнал, що виходив у перших шести місяцях 1899 року в Петербурзі і в червні того ж року був заборонений царською цензурою. «Новое слово» — науково-літературний журнал, що виходив у Петербурзі 1894 року; у 1897 році редакцію перебрав Туган-Барановський і Струве. У грудні 1897 журнал був заборонений. «Жизнь» — журнал, що появлявся в Петербурзі, 1897—1901, і з 1899 року був органом «легальних марксистів».

Далі буде

У тридцятиліття Карпатської України

Вікентій Шандор

Історію не можна вивчити. Її можна тільки розуміти. Вона в постійному розвитку, і кожна переломова доба дає їй власне наświetлення. Такі думки насуваються у зв'язку з ювілейними святкуваннями 50-ліття державности Української Народної Республіки, 50-ліття проголошення державности Західної України і 30-ліття державности Карпатської України.

Попри те, що силою історичних умов українська державна територія, себто окремі українські землі, після першої світової війни була розділена між чотирма державами, їх акти політичного і національного вияву були завше скеровані до одного державного центру — Києва. У цьому велика політична сила українського народу і доказ його державного мислення. Вороги насильно й підступом присипляли та присипляють національну чуйність українського народу, яка однак при першому подиху волі знову стихійно вибухає. Основне завдання української політичної думки — витворити відповідні державні рамки для тієї стихії, централізувати її, щоб вона в історично переломовий час не розпливлася без ужитку, як велика повінь.

У зв'язку з тридцятиліттям зфедерованої державности і відтак проголошення незалежности Карпатської України хочемо з'ясувати кілька проблем, які мають певне відношення до минулих подій, але й пов'язані з сучасністю.

Карпатська Україна не була ніколи інтегральною частиною Чехо-Словаччини, як це твердять чеська преса і чеські політичні діячі на еміграції, а входила в її склад на найширших автономних правах, сумісних з цілістю держави. Тому здійснення автономних прав Карпатської України в 1938 році з боку Чехо-Словаччини було зовсім природним наслідком прийнятих міжнародних та конституційних зобов'язань і наслідком двадцятилітньої боротьби за автономію краю, а не «у висліді рішення чотирьох держав у Мюнхені 1938 року і віддачі Судетів чеським урядом Німеччині українці Закарпаття почали ставити домагання автономії від чеського уряду для Карпатської України», як це нині дехто з закарпатців представляє в українській пресі.

Уважаємо доцільним почати з цього твердження, бо воно є вихідним для наших правно-політичних позицій сьогодні. Маємо на думці позиції, що випливають з конституційного закону про автономію краю та проголошення незалежности. Вороги України завше зв'язують її державність з усякого

роду непопулярними в світі державними системами тільки для того, щоб її в очах світу дискредитувати. Тому не сміємо безкритично повторювати чужі й ворожі нам концепції. Право української нації на власну незалежну державу базується на тій самій основі природного чи Божого права, яким користуються нині всі вільні народи, з провідними великодержавами світу включно. Український народ не хоче творити винятку з цієї правової засади, і він ніколи не зрікався свого суверенного права самому вершити свою долю. Якщо воля народу є найвищим законом і вихідною точкою його права на власну державу, то цю свою волю український народ у відповідній і в міжнародному праві прийнятій формі виявив та її збройно обороняв.

Після першої світової війни переможні великодержави ввели в життя нову правно-політичну формулу: «право на самовизначення». І власне невизнання з їх боку цього права на самовизначення за українським народом є найбільшою політичною помилкою першої половини 20 віку, основою успішної більшовизації Європи та світу і ядром сучасного невідрадного становища у світі. Єдина з українських земель, до якої до певної міри застосовано право на самовизначення, була Карпатська Україна; це право було гарантоване конституцією Чехо-Словаччини 1920 року та міжнародним Сен-Жерменським договором.

Диктати у Мюнхені та Відні, якими відірвано частину території на користь Німеччини, Польщі й Угорщини, сильно захитали почуття певности чехів та й усієї держави. З території відійшов і промисел, особливо в Чехах і на Моравії, що мало вплив на економіку країни. Розгубленість чехів була не так економічного характеру, як політичного. Зменшенням держави та порушенням її стратегічної рівноваги створено для них безвихідну ситуацію.

Перетворення Чехо-Словаччини на федеративних засадах мало свою основу в конституційному законі ч. 328 з листопада 1938 року. На основі цього закону Карпатська Україна дістала далеко ширші права, ніж гарантовані їй Сен-Жерменським договором. Компетенції уряду Карпатської України, як частини федерації, мали в місцевих крайових справах державно-суверенний характер, як і певні конституційні компетенції в загальнодержавних справах. Практичне застосування й значення цих наших державних прав і компетенцій наглядно проявлялися на празькому терені у виконванні функцій представника уряду. Це була доба нашого політичного росту й зарозумілого початку нашої державної відповідальності. Прага в той час була особливо чутлива на всякі невідповідні чи безвідповідальні політичні заходи певних осіб чи групи людей як у Словаччині, так і на Карпатській Україні або в самій Чехії, які розходилися з інтересами збереження федеративної єдності.

З тієї задушливої атмосфери, в якій чехи в той час опинилися, вони шукали якогось виходу. Під час наших розмов

на подібні теми з провідними чеськими політичними та науковими колами, в яких, особливо на початку, не обійшлося без терпких слів з обох сторін, було з'ясовано їм з перспективи будуччини концепцію української незалежної держави й її стратегічне та економічне значення саме для чехів та словаків. Ідея української державности та зв'язана з нею визвольна проблема мали в той час світовий розголос. Розмови велися під кутом можливости мілітарного зудару обох диктатур, червоної та брунатної, й участі в евентуальному конфлікті західніх демократій. Такі дискусії давали для обох сторін багато позитивних думок та у великій мірі спричинялися до злагіднення існуючого внутрішнього напруження. У них брали участь визначні державні діячі того часу, як, наприклад, фабрикант Я. Батя, який був головою Державної господарської ради, проф. Я. Капрас — міністер шкільництва, д-р Брікс, д-р Кшовак, президіяльні шефи президії міністерської ради д-р Фіяла, інж. Вейр та інші. У висліді таких дискусій витворювалося взаємне довір'я та позитивне ставлення чехів до Карпатської України й її потреб, головне фінансових.

Карпатська Україна, яка була для Чехо-Словаччини мостом до держав Малої Антанти, у зміненій ситуації могла стати мостом на Україну. Як висловився міністер Капрас: «Я ніколи не сподівався, що цей малий край може стати нам у такій великій пригоді». Декотрим провідним чехам у Празі однак було тяжко погодитися з думкою і дійсністю, що той упосліджений карпатський русин-українець став рівним партнером у вирішуванні спільних державних справ.

Як уже було згадано, перетворення на федерацію мало конституційну основу, з чого випливає, що й органи, нею покликані до життя, були конституційні. Найвищим речником волі й інтересу населення Карпатської України став її уряд, а не, як первісно, духово нам чужі й національно ворожі представники чехо-словацького централізму. Цей факт мав своє засадниче правно-політичне значення у дальшому розвитку подій, головне в березні 1939 року. Проголошення державної незалежности було здійснене конституційним порядком державними органами і затверджене конституційно обраним соймом. Правно-політичне значення такого стану полягає в тому, що тут був покликаний легальним порядком суверенний український речник волі населення, який раз на завжди виключає всякі самозванчі чужі претенсії бути речником чи політичним оборонцем краю. Всі окупанти української державної території на всіх її землях однозгідно прагнули того, щоб не допустити до створення українського суверенного речника даного краю. А якщо, попри їх зусилля, такий український речник постав, вони його всіма способами вимазували й сьогодні вимазують з історії та затирають його сліди.

Проголошення державної незалежності Карпатської України було не причиною розпаду Чехо-Словаччини, як це деякі твердять, а його наслідком. Це було виразно зазначене в листі представника уряду Карпатської України в Празі до амбасад окремих держав, яким нотифіковано проголошення незалежності. Воно було не тільки формальним актом, але мало далекосяжні правні й політичні наслідки. Перш за все цим актом зрушено Сен-Жерменський договір 1919 року, яким Карпатську Україну приєднано до Чехо-Словаччини. Сен-Жерменський договір, який був вихідним у взаєминах між Чехо-Словаччиною і Карпатською Україною від 1919 до 1939 року, у світлі політичної дійсності 1939 року і в наслідок дальших міжнародних акцій та договору чехо-словацького уряду в екзилі з СРСР під час другої світової війни був знедійснений.

Політична діяльність президента Бенеша та його уряду в екзилі первісно включала в свою програму і Карпатську Україну. З цією метою в Англії, тогочасному осідку Бенеша, до визвольної акції Чехо-Словаччини був залучений і «представник Підкарпатської Русі» як член державної ради в особі д-ра Павла Цибере, уродженця Карпатської України, москвофільського напрямку. Його відтак замінено іншим, лівішим «представником» — І. Петруцаком. Бенеш, який так залюбки користався словами «демократія» і «конституція», сам грубо порушив та зігнував конституцію власної держави. Він мав причину і право не визнавати диктатів у Мюнхені та Відні і їх наслідків. Бенеш однак не міг не визнавати тих політичних факторів, які мали місце в Чехо-Словаччині під час його довголітньої чинності як міністра закордонних справ, а від 1935 року як президента держави. Маємо на увазі демократичний вибір представників краю до парламенту і сенату в Празі, які були політичними речниками краю. Добір осіб на «представників Підкарпатської Русі» в його екзильному апараті не виправданий у жадному відношенні (правному й політичному) щодо розвитку взаємин між Чехо-Словаччиною і Карпатською Україною між двома світовими війнами.

Проголошенням незалежності Карпатської України зрушено далі всі дотеперішні державноправні зв'язки і створено для них зовсім нову правну основу. Карпатська Україна дістала свого суверенного речника, і тому укладення договору президента Бенеша з Радянським Союзом (про приєднання краю до Української РСР слід уважати актом самовільним і навіть з погляду Сен-Жерменського договору та конституції Чехо-Словаччини — актом без правної компетенції. Договір був укладений без згоди чи консультації з тими легальними представниками Карпатської України, що жили й діяли також на еміграції, хоч їх компетенції в цій справі були безсумнівні. Партнер Бенеша, СРСР, повів акцію приєднання з правного боку далеко зручніше.

Цікаве про політичну долю Карпатської України подав Бенеш у журналі «Foreign Affairs» у 1946 році. Він писав: «...ще в 1918 році президент Масарик й я вважали Чехо-Словаччину опікуном Рутенії і були охочі це опікунство відступити, коли український народ буде національно об'єднаний. Це сталося, коли Східня Галичина була приєднана до Радянської України». Перший раз згадав про цю важливу заяву в своїй статті з нагоди 10-ліття Чехо-Словаччини проф. Кадлець у 1928 році. Звичайно, ми, карпатські українці-русини, були заклопотані боротьбою з «твердим знаком» та «язиковим вопросом» і не мали часу та зацікавлення до таких заяв. Подібне зустрічаємо й сьогодні в українському політичному світі, коли часто займаємося дрібними й незначними справами, а проблеми державного значення лишаються поза нашою увагою. У світлі цієї заяви Бенеша справа приєднання Карпатської України до Української РСР набирає вже не тільки політичного, але й національного змісту. Чехо-Словаччина відступила своє опікунство українському власникові, на жаль, не суверенному, а поневоленому.

ПРО РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА БЕНЕША

Появу Гітлера на політичному горизонті Європи в 1933 році Бенеш відчув як смертельну загрозу і тому політику своєї держави скерував беззастережно в бік Радянського Союзу, сподіваючись від нього порятунку. Вислідом цього було нав'язання дипломатичних взаємин між Чехо-Словаччиною і СРСР (червень 1934) і рік пізніше підписання договору приязні. При цій нагоді цікаво підкреслити, що після димісії Масарика в 1935 році на президента держави були виставлені дві кандидатури: д-ра Е. Бенеша і проф. Немца. Останнього підтримувала провідна партія в державі — аграрна. Бенеш виграв вибори голосами комуністичних послів та сенаторів, які цього разу не ставили свого кандидата, а голосували за Бенеша.

У тогочасній політичній ситуації Бенеш бачив найпевнішу гарантію для існування своєї держави в приязні з Радянським Союзом. Це його переконання ще більше утвердилося після диктатів у Мюнхені та Відні, коли західні союзники і приятелі цілковито не виправдали його надій. Спільні чехо-словацько-радянські кордони стали його політичною метою. У цьому сенсі він заявив, як подає в спогадах, радянському амбасадорові Майському в Лондоні в 1939 році: «Після цієї нової війни ми мусимо бути безпосередніми сусідами Радянського Союзу на довгий час. Для нас це є одна з лекцій Мюнхену. Питання Підкарпатської Руси буде між нами вирішене пізніше, і ми напевно домовимося». Майський у відповіді ствердив, що «ціллю Радянського Союзу буде осістидесь на словацькому кордоні...»

У такій практичній політиці Бенеша слід шукати й причин чехо-словацько-радянського договору в справі Карпатської України. Вона стала мостом на схід для гарантій політичних і державних інтересів Чехо-Словащини.

З наведеного ясно виходить, що як Масарик, так і Бенеш були зовсім свідомі національного й політичного характеру Карпатської України. Попри те, однак, була то власне партія Бенеша — народні соціялісти, яка до 1938 року гостро поборювала український рух у краю та затруювала співжиття всякого роду порожніми фразами про «українську ірреденту».

Чехо-словацько-радянський договір з червня 1945 року про приєднання Карпатської України став чинним міждержавним договором, був ратифікований чехо-словацьким парламентом, ратифікація була затверджена президентом Бенешом і міністром закордонних справ Яном Масариком, обмін ратифікаційними грамотами відбувся 30 січня 1946 у Празі. На цей час радянської армії вже не було на терені Чехо-Словащини.

За чехо-словацькою конституцією, тільки ті міждержавні договори мають внутрішньоправну силу, які були публіковані в офіційній збірці законів і розпорядків. Наведений договір був публікований повністю в згаданій збірці 21 жовтня 1946 під ч. 186. Таким чином цей договір має всі атрибути чинного договору не тільки по міжнародноправній, але й по внутрішньополітичній лінії.

Такий правно-політичний стан сьогодні, створений проголошенням незалежності в березні 1939 року і практичною політикою Бенеша за другої світової війни та його договором з Радянським Союзом щодо Карпатської України.

Як уже було сказано і підкреслено, у березні 1939 року Карпатська Україна дістала свого суверенного речника, до обов'язків якого належала й оборона найвищих національних та політичних інтересів краю. Чехо-словацько-радянський договір, у висліді якого приєднано край до Української РСР, був і є всенаціональною політичною проблемою, яка вимагала відповідної реакції з боку конституційних екзильних представників краю. Навіть протягом так довгого часу уряд Карпатської України, члени якого є в екзилі, не визначив свого ставлення до цієї важливої проблеми. Це в значній мірі послаблює наші українські позиції у світлі тих акцій, які у США та інших країнах ведуть чехо-словацькі та угорські кола для повного приєднання Карпатської України до їх державної території. З'ясування нашого ставлення з нашою інтерпретацією національних та політичних прагнень і конституційних рішень Карпатської України є тим більше доцільним, що спосіб та форма договору і самого приєднання до Української РСР мають з формально-правного боку певні слабкі місця, які використовують сусіди на свою користь. Наші національні позиції слушні, наші політичні аргументи — сильні, і то без уваги на сучасну державну систему на Україні, тому

немає причин мовчати. Мовчанням створюється враження, що ми не маємо що сказати до даної проблеми й тому полишаємо її аргументацію нашим недоброзичливим сусідам.

Для прикладу наведемо з декларації Ради вільної Чехо-Словаччини у США, виданої з нагоди 20-ліття приєднання Карпатської України до Української РСР, таке місце: «Рада не визнає відірвання Підкарпатської Русі, яке сталося проти волі підкарпатського населення на домагання й під примусом Радянського Союзу...» Поминаючи той факт, що багато членів нинішньої Ради вільної Чехо-Словаччини були в той час членами уряду чи парламенту в Празі та голосували на користь договору, треба подивляти їх «відвагу» виступати публічно в офіційній заяві при наявності фактів з подібною «аргументацією». Так само ж треба подивляти членів уряду Карпатської України, що зуміли досі так досконало мовчати на такі заяви. Мовчанкою не можна виграти боротьбу, як не можна представити аргументів та здобути чужу політичну думку на нашу користь. Отже висновок ясний: хто мовчить, той програє.

ПОЗИЦІЯ ЧЕХІВ І СЛОВАКІВ

Нам удалося до певної міри перевірити, які сильні позиції та правно-політичні аргументи чехо-словацьких політичних і наукових кіл у США щодо нового приєднання Карпатської України до Чехо-Словаччини. У доповіді, виголошеній підписаним у чехо-словацькому товаристві науки й мистецтва в Нью-Йорку чотири роки тому, нами були використані серед інших і наведені тут аргументи разом з відповідним правним висновком, до проголошення недійсності Сен-Жерменського договору включно. Нами було стверджено також, що, попри певні формально-правні неясності, головне з боку чехо-словацького партнера, ми визнаємо згаданий договір чинним і приєднання Карпатської України до Української РСР як dokonаний факт. У другій частині підписаний представив у головних рисах політичну концепцію української незалежної держави в Центральній Європі у зв'язку з приналежністю до неї Карпатської України.

Широка дискусія велася головне довкола першої частини доповіді, бо, як було сказано, до дискусії над проблемами з другої частини доповіді треба належної підготовки і з боку дискутантів. Висловлені думки й тези були цілковито нові, тому їх треба наперед докладно розглянути. Дискутантами були з чеського і словацького боку видатні політичні та наукові діячі.

У висліді запитів та дискусії чеські й словацькі партнери висловили таку однозначну думку: «Доповідач зібрав усі важливіші правно-політичні аргументи, які прекрасно використав і поставив проти нас. Вони для нас несприйнятні, навіть прикрі, але, на жаль, правдиві. Ми не маємо жадних

аргументів, щоб захитати висловлені тут погляди, і тому лишається нам одне: визнати їх правдивими».

Те саме наукове товариство влаштувало у вересні 1968 з нагоди 50-літнього ювілею Чехо-Словацької Республіки триденну наукову конференцію у Вашингтоні, у Джорджтаунському університеті, на якій підписаний знову доповідав про значення Карпатської України як частини української держави. Ця доповідь стосувалася державної концепції України в Центральній Європі. Вона і змістом і часово добре підходила, бо Чехо-Словаччина щойно була окупована військами Варшавського пакту. Сучасний стан її нагадує ситуацію з-перед тридцяти років, після диктатів у Мюнхені та Відні й окупації країни Гітлеровою Німеччиною. В обох випадках концепція української незалежної державности та її значення в Центральній Європі знаходила живий інтерес у чеських та словацьких колах. Всі дані вказують на те, що по лінії співпраці треба йти далі й конкретизувати взаємні можливості. Було під час розмов помітне, що чехи й словаки поділяють ці думки щодо Карпатської України, яку вважають для Чехо-Словаччини втраченою.

Карпатська Україна поділяє долю й недолю разом з усім українським народом вже майже чверть століття. Така довга доба до певної міри затирає навіть сліди тих формальних неясностей, що мали місце на початках приєднання. Є бажаним, щоб українські політичні кола на еміграції створили таку діючу систему міжнародної оборони поодиноких українських земель проти еventуальних посягань сусідів, яка, у випадку змін на Сході, дасть можливість оборонити соборну державну єдність усіх українських земель в одній незалежній державі.

Записки з подорожі Української республіканської капелі (II)

Кирило Миколайчук

Стрий, 17 квітня 1919

Велику неприємність я зробив собі тим, що зараз після нашого приїзду до Стрия пішов з Кузьмишою до уніятського собору, де ми не втрималися, щоб проспівати трипсісниць «К тобі утреннюю» за старовинними нотами-кручками.

Сьогодні Страстний четвер, і тому в церкві був також О. Кошиць з «сонмом». Їм не подобалося наше «виступленіє», і він натягнув нам носа з попередженням, щоб це було востаннє.

18 квітня, Велика п'ятниця

Після вислухання Богослуження ми пішли оглядати Стрий, точніше — шукати доброго вина на Паску, але знайти не вдалося. Заборонено.

19 квітня, Велика субота

Тілом я в Стрию, але моя душа, мої думки та серце там — у великострадальному Києві, де залишилися мої любі, мої дорогі Маруся і Валя. Я відчуваю і неначе бачу гарячі, гіркі сльози на їх тремтячих віях, на схвильованих обличчях — сльози невшішої туги та страху перед невідомим. Що зо мною, де я? Вони бідненькі не розуміють, що я так само тужу і з острахом питаю себе: чи мають вони, чи матимуть на цей великий празник, у який не повинно бути голодних, чим розговітися? Необачне «углиблення» революції могло знищити все доценту і залишити ні в чому неповинних людей без шматочка облитого сльозами хліба.

Великдень, 20 квітня

Вранці ми зібралися в готелевому садочку, звідки ми всі разом рушили до церкви. На околиці Стрия є невелика церковка, своєю будовою подібна на православну, де ми заспівали пасхальну службу Божу. Це була надзвичайно мила відрада.

Стрийське громадянство влаштувало нам розговини в шикарному ресторані. До того часу ми встигли розговітися

в готелі, тому під час обіду довелося більше слухати промов, ніж їсти. Похоже було на те, що все добре закінчиться, але вийшло трохи інакше. Лихий казав Кузьмиші забангути познайомитися з скрипачкою — солісткою тутешньої оркестри. А тому, що ми вже вийшли, щоб піти додому, знову повернулися в ресторан: тут схопила нас «тепла компанія», і нам довелося ще випити. Коли ж «треба» було вже йти, виявилось, що чорта два підеш — ноги заштрайкували. Тоді нас повезли додому. Але на цьому біда не закінчилася. Я до вечора й усю ніч слабував; приходили якісь дівчата, робили якісь примочки, але про це все мені неначе снилося. Це мене так схвилювало, що я розплакався. Це були сльози наболілої душі, сльози туги за рідними, сльози одірваності. Тільки під ранок я заснув тяжким, гнітючим сном з серцевим болем.

21 квітня

Сьогодні другий день Великодня. Я прокинувся розбитий, знервований — снилися страхіття, яких виразно не пам'ятаю. Почуття якогось чаду... А тут і день такий сумний, затуманений. Неймовірний холод. Карпати сипнули несподівано снігом, і душу приморозило. Почувається наближення якоїсь великої неприємності.

Треба сказати, що ми з Никоном стоїмо якимось осторонь від капелі. Усі інші сходяться, жартують, сміються; сторонні люди в них бувають. А нас чомусь ніхто не запрошує, хоч правду сказати, ми і не з останніх у товаристві.

23 квітня

Вчора, у вівторок, ми виступили з першим концертом у Стрию для війська. Співається якимось не так добре, як співалось в попередні рази.

Сьогодні другий концерт — для широкого громадянства. Концерт пройшов куди краще, ніж вчорашній. До Стрия приїхав Кирило Григорович (Стеценко), який обіцяє добратися до Києва, завезти туди наші листи до рідних і подбати про допомогу нашим сім'ям.

24 квітня, четвер

Сьогодні о першій годині по полудні від'їжджаємо із Стрия далі. Ось знаменитий Самбір, за який тепер так воюють поляки. Далі видно вже Карпати. Близькість гір відчувається в усьому: січе холодний дощ, хмари котяться над самою землею, на овиді біліють верхи гір, покриті подертою пеленою снігу. Сонця так нам і не бачити. Декілька разів переїжджаємо через Дністер, тобто не через його головне річище, а через цілу мережу річечок.

Майже вже в Карпатах місто Старий Самбір. Звідси залізниця звивається долинами, піднімаючись усе вище та вище. Проїжджаємо через тунель. Смеркається. Дуже жаль, що головні височини переїжджатимемо вночі.

Коли я прокинувся зі сну, аж зжахнувся: надворі сипле сніг і вихрить така метелиця, яка в нас буває тільки на Різдва або на Водохрища. А тут скоїлося таке сьогодні — у весняний час. Але треба пам'ятати, що тут провал через головний хребет Карпат. Все ж таки, коли глянути через вікно вагона, так душа і холоне. Одна потіха, що зараз спустимемося в долини Закарпаття, де буде, мабуть, тепліше. Опівдні вирушаємо далі. Тут на висоті гір лежить великий сніг, а там у долині, куди ми ідемо, рясно розквітли черешні. Чудові краєвиди. Потяг, як малий пароплав на бурхливому морі у велику хвилю, то вибіжить на долину, то знову зникне в тунелі... Він хрипло, придушено крикне і знову сховається в саму середину гори. Що крок — річка, що два — місток. Одна річка — саме Уж — ніяк не може розлучитися з залізницею: то відбіжить трохи, то знову шумить по каміннях поруч з полотном залізниці.

Станція Ужок — кордон між Галичиною і Закарпаттям. Власне тут починається Угорська Україна, але тепер з адміністративного погляду кордон називається «чеським». Двері чеської «теплушки» відчинені, і в деяких місцях гір вода річки бризкає аж до вагона. З кожним краєвидом вищої і щораз вищої гори наше товариство гукає: «О, дивіться сюди, яка висока гора; а он там!..» І так весь час.

О 9 годині вечора під'їжджаємо до Ужгороду (або як його звали раніше, Угвар). Тут ми мали заночувати у вагонах. Але дістали відомості про небезпеку, бо на 300—400 кроків від вокзалу є угорські позиції: завтра почнеться наступ чехів у цьому місці. Щоб когось з нас не підстрелили, ми перейшли в якусь корчму, де полягали, як хто міг. Зараз почався тихесенький спів під бандуру. Співають чудового «Ворона». Розважаємося, бо спати таки нема де, а час треба якось скоротити. Що чекає нас завтра?

Ужгород, 26 квітня

Товариство виглядає як з хреста зняте — одні трохи поспали, інші не замкнули ні ока. В усіх нервозність. Так, наприклад, О. Кошиць знервований не хотів нізащо умиватися, хоч цього нічим мотивувати не міг.

Ніч пройшла без стрілянини. Але чомусь нас далі не везуть, хоч обіцяли, що о 8 годині ранку подадуть автомашини, якими маємо їхати до Кошиць. До вечора не виїхали і почали розміщатися на другу ніч у місті. Я попав в інтернат школи глухонімих на вулиці Другет ч. 22. Спалося як після маку.

Неділя, 27 квітня

Сьогодні ми мали виїхати, але прибуло тільки одне авто. У цей час ми співали щось у роді концерту, на якому була вся «сметанка» Ужгороду. Вона слухала концерт з великим

задоволенням та подивом. Нам пообіцяли якнайшвидше добути автомашини.

Цікавий день. Я вперше бачив, як чеська армія «ланцюгом» йшла в наступ на угорців, які зайняли сусіднє село. Ужгород якраз лежить у зоні наступу. Стрільянини не чути, є тільки барикади на вулицях міста.

Випадково забігло авто і взяло з собою 20 капелян; останні раби Божі мусять чекати. Отож ночуємо ще одну ніч тут.

28 квітня

Сидимо, як то кажуть, на бобах. Авта нема і капелі нема. Навколо війна. Є такі слабодухи, що кажуть, «може, ми й не зустрінемося з тими, що виїхали до Кошиць», бо, мовляв, при війні все можливе. Наближається вечір, і наш настрій гіршає. Враження таке, що хтось навмисне не пускає нас їхати далі. А тут клопоти з грошима. Купити щонебудь можна тільки за «штетмпльовані корони», а їх якраз у нас немає. Правда, сьогодні наш пан Кизима наварив доброго кулешу і чаю. Отже «плюємо на весь світ».

29 квітня

Чудернацький день. Зранку глянуло гарне весняне сонце і розігнало хмари як на небі, так і в наших змучених душах, але не надовго. Опівдні, коли більшість капелян була в залі готелю «Коруна», прийшли послані «жупаном» (голова міста й округи) жандарми, щоб арештувати капелю. І взяли рабів Божих і повели просто до місцевої «холодної». У цей час я з товариством пішов збирати перші квіти на вільній луці. Було дуже весело. Також весело ми повертали назад до готелю, де мали вислухати чергові інформації. Тут нас зустріли ті самі «янголи-хоронителі» і наказали йти за ними. Ми прийшли до великої поліцейської кімнати, де вже були всі капеляни з О. Кошицем та професором на чолі. Нас привітали гучними оплесками і реготом. Ми урочисто вступили до гурту з квітами в руках. Сміх швидко обірвався — всі стали гадати: що ж робити? Нашвидку була складена делегація до «сильних Ужгорода цього». Не помогло.

Через півтори години нас випустили. Сказали, що до завтрішнього дня ми знаходимося під домашнім арештом, а завтра будемо відправлені назад через Сянки. Нічого в цій справі не можна зробити, бо, як кажуть, так звеліла військова влада.

Олександр Антонович зараз же ударився по всіх стежках, які ще не були перекопані русофілами та чорносотенцями, — до журналіста д-ра Нечаса, і досяг того, що арешт був негайно знятий і нам були дані автомобілі. О 5 годині машини вже летіли по карпатській долині до міста Кошиць.

Настала ніч. Стоячи, ми їхали на автовантажниках і дивувалися сьогоднішньому дневі: як то може бути все на-

раз: і зневага, і вибачення, і послуга. Сам жупан просив вибачення за це, як він сказав, непорозуміння.

Об 11 годині вечора п'яний шофер нашого вантажника завіз нас у канаву на шляху серед лісу. Довелося використати Кизимову техніку, щоб витягнути автомашину. Для цього вирубали в лісі деревину, підперли під бік авта і всіма силами капелян поpxали. Друге авто тягнуло вперед. Так ми й вибравалися з біди. О 1 годині по півночі ми все таки добравалися до Кошиць.

Кошиці, 30 квітня

От і ті довгоочікувані Кошиці, до яких ми так прагнули і до яких ніяк не могли доїхати. Це — невелике місто з чудовим парком.

Об 11 годині ранку виїжджаємо далі. Спершу їдемо в гарних вагонах другої кляси до Жиліни, де пересідаємо на другу колію до Теплиць. Тут пересідаємо знову й їдемо до Брна, головного міста Моравії. Дорога до Брна по оброблених полях дивувала нас. Тут стільки вкладається праці та любови до кожного шматочка землі, що все виглядає так чисто й гарно, як у доброї хазяйки в її чепурно виметеній та вибіленій хаті перед святками. Почуваеш якусь урочистість в обробці цих полів та городів.

Брно, 1 травня

Велике фабричне місто Моравії і центр крайової адміністрації. Застаємо багатолюдні маніфестації на честь 1 травня. Всі одягнені якнайкраще. Відчувається справжній празник пролетарської душі.

Ми мусимо ще раз пересідати і тоді поїдемо вже просто до самої Праги. На одній станції ми з'їли юшку без хліба. Опівночі ми вже були на празькому вокзалі, де нас дуже уважно обшукали дуже солідні «котьолки та циліндри» і, не знайшовши нічого, відпустили по готелях. Я переночував з Кузьмишою в дуже холодній та вологій кімнаті готелю «Барок».

Прага, 2 травня

Чорне, задимлене місто з півторамільйонним населенням — Прага, до якої ми так довго не могли добратися. Куди не глянеш, всюди чорно: чорні дахи, чорні стіни будинків, чорні п'єдестали, чорні статуї. І сіре від диму повітря. Все затягнуте димом незліченних заводів і фабрик. Дивуєшся, як тільки лиця людей не чорні, а навіть чисті та рожеві, зокрема в панночок.

Обідаємо. Хліба нема, зате обварена картопля. Значить — по-європейському.

Сірий, туманний, а ще більше задимлений день. Уранці пройшов дощ, змив сажу, а сонце чуть-чуть крадькома підглядає, як снує замурзаний фабричний людина, і усміхається якось не по-весняному. Так воно усміхалося тоді, коли ми залишали — між Кошицями і Брно — останніх велетнів з білими сніговими шапками... Одна гора-велетень найбільше подобалася мені: вона з котловиною посередині (неначе відомий Колізей) з вільним проходом з цього боку від залізниці, а там за колом «Колізею» величезний гранітний шпиль, кінець якого не можна було бачити — його закривали хмари. Це була надзвичайно гарна картина. Але від цього краєвиду так тягнуло холодом, що треба було зачиняти вікна у вагонах, і кожний закутувався в те, що мав найтепліше.

4 травня, неділя

Хмари розійшлися на небі. Але хмари збираються над нами — над нашою дальшою подорожжю. Прогуділи отруйні слова, що капеля далі Праги не поїде; що ми мусимо повертатися назад, додому, бо по всій Європі тепер стан облоги і військова влада ні однієї країни не дозволить, щоб її кордони переступила група чужинців у кількості більше 80 осіб. У такому світі малоється нам «злоба дня».

Сьогодні сумно на душі. Сумно не тому, що сам сиджу в кімнаті. Здається, що й у товаристві я не знайшов би потіхи. Хочу уявити, що в цей час роблять мої дорогі та любі Маруся і Валя. Напевне вони також сумують, не маючи жодних звісток від мене. Чи є вони ще в Києві? Чи живі? Це — питання, які мучать мене.

Роздуми на схилі життя (III)

Л. Васильківський

Росіяни всіх напрямів взагалі, а в Києві зокрема, ніяк не могли погодитися з реальним існуванням української влади на українських землях. Для них Україна постала як «фенікс з попелу», з чим вони не погоджувалися і постійно погрожували УЦРаді. Ситуація стала дуже напруженою під час засідання Третього всеукраїнського військового з'їзду в Києві 2—12 листопада 1917 року. З'їзд засідав якраз у той час, коли в Петрограді відбулося жовтневе повстання (за старим стилем) більшовиків проти Тимчасового російського уряду. Центральної влади фактично не було, але військові кола добре розуміли небезпечну ситуацію, яка виникала для України з боку більшовиків. З'їзд закликав УЦРаду до перебрання всієї повноти влади в свої руки. УЦРада була досить нерішуча, а радикальні виступи делегатів військового з'їзду викликали ворожі виступи з боку київських більшовиків, згрупованих біля головної ударної групи, робітників київського Арсеналу.

Українська Центральна Рада не виступала проти більшовиків, які на словах були досить прихильні до самовизначення народів Росії та оголошували, що послідовно здійснять демократичні принципи, а Ленін визнавав право України на відділення від Росії. Все це було до часу перемоги (жовтневого повстання), коли більшовики цілком відверто поставилися вороже до питання перебрання влади на Україні УЦРадю. Взагалі під враженням успішного для більшовиків петроградського повстання та на підставі директив більшовицького центру в Києві більшовики цілком явно готували повстання з метою захоплення влади у свої руки.

Штаб Київської військової округи теж добре знав про ці приготування більшовиків і перший виступив, заарештувавши більшість членів більшовицького київського ревкому.

УЦРада та її генеральний секретаріат, не мавши в своєму розпорядженні надійних військових частин та довіряючи більшовицьким проголошенням, не виступали активно заздалегідь проти більшовиків.

У відповідь на арешти, проведені штабом Київської військової округи, більшовики піднесли прапор повстання, яке й без того мало відбутися. Арсенальці перші вийшли зі зброєю в руках на вулиці Києва. Більшовики мали в своєму розпорядженні київський Арсенал з його російськими робітника-

ми та деякі прихильні їм військові частини, що стояли в Києві. Складалося це на досить велику силу. Більшовикам вдалося легко зліквідувати сили штабу Київської військової округи, який спирався головне на учнів київської військової школи.

Щойно в останні хвилини цих подій УЦРада під впливом делегатів Третього військового з'їзду зрозуміла, що дальший удар від більшовиків буде спрямований на неї. З'їзд перервав свої засідання та оформився в полк і вийшов на вулиці Києва зі зброєю в руках. Делегатів з'їзду було до 3 000, і все це були свідомі українці та досвідчені фронтовики, які репрезентували собою поважну військову силу.

У ліквідації повстання у Києві брав участь і Бойовий курінь української партії соціалістів-революціонерів та ще деякі інші військові частини. Бойові акції продовжувалися протягом трьох днів, переважно в районі Печерського, головне біля Арсеналу, який був центром опору більшовиків. Арсенальці-робітники були в абсолютній більшості росіяни, ворожі всьому українському. Вони ж і були головним ядром більшовицьких сил, до котрих ще належали збільшовичені частини війська, які мали постій у Києві. Однак ці здеморалізовані частини не були дуже охочі до бійки. У ті часи це був інший «рід» військових частин, т. зв. невражні, які проголошували неутралітет у всіх конфліктах між українською владою й більшовиками, переходячи іноді на сторону сильнішого, щоб знову пізніше перейти на бік другого. Російська армія в ті часи була цілковито здеморалізована й починала самочинно демобілізуватися.

У такій ситуації відбувалися вуличні бої з київськими більшовиками в перших днях листопада (за старим стилем — у жовтні) 1917 року.

Українські частини зайняли всі стратегічні місця Києва та в завзятих сутичках, переважно з арсенальцями, витиснули більшовиків з околиці Арсеналу. Не маючи жодної підтримки від населення міста, більшовики капітулювали, і більшість їх втекла та розпорошилася. Так досить легко і з малими втратами було ліквідоване повстання київських більшовиків, котре загрожувало захопленням влади.

Бойовий курінь української партії соціалістів-революціонерів при УЦРаді, в якому я тоді служив, брав участь у боях на вулицях Києва, втративши кілька забитих і раних. У кінцевих акціях ліквідації повстання нам було доручено зайняти будинок штабу Київської військової округи та військової школи. Пригадую, що в будинку штабу округи ми вже нікого не знайшли, там був лише великий нелад: усюди повно понищених урядових паперів та повідрізуваних старшинських нараменників від одностроїв, які залишили російські старшини, втікаючи під натиском більш ініціативних більшовиків, які встигли зайняти штаб, не зважаючи на те, що старшин і учнів військової школи було більше і вони мали в своєму розпорядженні досить зброї, якої українським

відділам дуже бракувало. Штаб Київської військової округи неохоче давав зброю українським формаціям.

Російська військова школа була після повстання перетворена на Першу українську юнацьку школу в Києві, в якій лишилися учні-українці і вступало поповнення з військових формацій київських частин, але в невеликій кількості, так що склад школи не був повний. Росіяни були здемобілізовані та роз'їхалися додому.

*

Петроградське жовтневе повстання та захоплення більшовиками влади після повалення Тимчасового уряду привело силою факту до перебрання 20 листопада 1917 року влади на Україні, головне у Києві, УЦРадою та її урядом — генеральним секретаріатом. Третій універсал УЦРади проголошував Україну Народною Республікою у федеративному зв'язку з Росією.

У листопаді 1917 року відбулися вибори до всеросійської конституанти, в яких блок українських соціал-демократів, селянської спілки та українських соціалістів-революціонерів дістав 3/4 всіх голосів на Україні, тоді як більшовики зібрали лише 10 відсотків.

Подібні висліди виборів, не корисні для більшовиків, були і на російських землях, що послужило причиною до недопущення більшовиками зібрання загальноросійської конституанти.

Проти замахів російських більшовиків захопити в свої руки владу на Україні українські партії утворили єдиний фронт. Це було причиною того, що при виборах до Українських установчих зборів, які відбулися в грудні 1917 року, українські партії знову дістали велику перевагу голосів над більшовиками.

Розбиття єдиного українського фронту стало метою більшовиків, які в грудні 1917 року скликали до Києва з'їзд рад, але цей з'їзд, який складався з 2 500 делегатів, висловив абсолютною більшістю довір'я УЦРаді.

У цей же час російський центральний більшовицький уряд вислав УЦРаді ультиматум з вимогою не роззброювати «червону гвардію» на Україні і заборонити перехід донських козаків через українську територію при їх поверненні додому з фронту.

УЦРада відкинула цей ультиматум і на додаток заборонила вивіз харчових продуктів з України до Росії. Це були часи, коли харчова криза вже значно відчувалася на Україні, а в Росії досягала гострої стадії.

Більшовики назвали це розпорядження УЦРади «ножем у спину російській революції» та почали цілком одверті акції проти України.

Шістдесят членів Всеукраїнського з'їзду рад від'їхали до Харкова, де проголосили себе «українською радянською владою». Російські військові більшовицькі частини під прово-

дом В. Антонова-Овсієнка почали посуватися на Україну. Почалася війна...

УЦРада, правда, диспонувала досить великими військовими силами українізованих частин на Південно-західньому фронті, але не хотіла їх знімати з фронту, хоч вони, як і всі інші частини, скоро показали себе на практиці зовсім ненадійними та здеморалізованими більшовицькою пропагандою. Висловлюючися за українську владу, вони на ділі проголошували в критичні хвилини «неутралітет» і не виконували розпоряджень, а часом і переходили на сторону більшовиків.

*

З початком січня 1918 року у Києві почалося формування Студентського куреня Січових Стрільців, а зараз же за тим і Гайдамацького коша.

Бойовий курінь української партії соціалістів-революціонерів був розформований нашим командиром, полковником Ганом, і більшість нас зараз же записалася до Студентського куреня Січових Стрільців.

Молодь Києва дуже щиро відгукнулася на відозву організаційного комітету Студентського куреня.

Студентський курінь Січових Стрільців складався виключно з добровольців-студентів вищих шкіл Києва, що не були покликані в час війни на військову службу з огляду на молодий вік чи поганий стан здоров'я, з учнів вищих клас українських гімназій, невеликого складу Першої української юнацької військової школи та кільканадцятьох слухачів школи військових лікарських помічників. Весь студентський курінь складався з молоді, лише слухачі школи військових лікарських помічників були старші люди, батьки родин, які, не роздумуючи про долю своїх рідних, добровільно вступили до Студентського куреня.

Після двох тижнів спішного курсу військової науки для не ознайомлених зі зброєю студентів і учнів киявської військової юнацької школи курінь під командою полк. Тимченка та кількох старшин вирушив з наказу нашої військової влади на північний фронт проти наступаючих більшовицьких частин на Чернігівщині.

Ми виїхали в напрямі Конотопу на Чернігівщину, де, на станції Бахмач, невеличкий відділ гайдамаків стримував авангарди російських більшовицьких частин під проводом Муравйова. Цей відділ мусів залишити Конотоп, де залізничники-більшовики разом з місцевими військовими частинами виступили проти української влади.

У дорозі на фронт ми теж відчували вороже ставлення залізничників-росіян, які робили нам різні перешкоди. Залози станцій складалися переважно з кільканадцятьох наших вояків, які з трудом могли опанувати становище серед розагітованих більшовиками залізничників.

До Бахмачу нам доїхати вже не пощастило, і ми затрималися на станції Крути, де був відділ гайдамаків, які мусіли відступити й віддати Бахмач ворогові.

Тільки енергія людей, переконаних у святості своєї справи, може довершувати такі дива, як цей відділ тридцяти людей з чотирма кіньми, однією гарматою й двома кулеметами, що стримував довший час сильні передові стежі більшовиків. Виснажені й змучені, вони самовіддано виконували обов'язки, покладені на них нашою військовою владою, утримуючи цей відтинок фронту.

Невеликий загін гайдамаків, з якими нас зв'язала доля дальших кількох днів, складався з старих фронткових вояків-українців колишньої російської армії. Серед них було кілька старшин і один інвалід-кулеметник з протезою замість однієї ноги. Здається, 27 січня 1918 наш Студентський курінь розташувався на станції Крути з своїм потягом, що складався з кільканадцятьох вагонів, між якими були санітарний вагон і вагон з амуніцією. (Тут слід згадати, що бойові операції в перших фазах українсько-більшовицької війни провадилися тільки по залізничних магістралях). Разом з загоном гайдамаків усіх нас було десь коло 300 вояків при трьох гарматах, кількох кулеметах та чотирьох конях. Завдання наше було ставити опір ворогові та стримувати його до того часу, коли прийде допомога Гайдамацького коша, який приспінено формувався з українців, колишніх вояків російської армії.

Зараз після приїзду на станцію Крути був наказ нашого командування приступити до копання шанців, щоб належно укріпитися перед ворогом, що наближався під Крути, як повідомила нас гайдамацька кінна розвідка. Ми копали шанці до пізнього вечора обабіч високого залізничного насипу, за два кілометри на північ від станції, в напрямі залізничної зупинки Плиски, яка ще була під контролем наших гайдамаків та імпровізованого бронепотяга, що складався з паротяга й однієї платформі з поставленою на ній гарматою та двома кулеметами.

Під вечір наша розвідка принесла відомості, що головні сили ворога вже під станцією Плиски. Ніч пройшла в гарматній стрілянині з ініціативою по нашому боці, при незначній перестрільці з ворожою розвідкою.

Кожан з учасників бою під Крутами певно добре пам'ятає старшину-гарматника в синьо-жовтому кашкеті, вояка Першого українського полку імени Б. Хмельницького, коли він, з одним вояком на платформі й гарматою, під сильним обстрілом картечню не допускав більшовиків розбити високий залізничний насип та перервати зв'язок між нашими відтинками по обох боках залізниці. Ще й тепер пригадується його силуета в нічному відблиску гарматних пострілів. Це був дуже добрий, відважний артилерист, полковник Дорченко, учитель математики київської реальної школи.

Вологе повітря похмурого дня 29 січня 1918 зустріло нас, промерзлих у шанцях, після неспокійної ночі. День від

початку був теж неспокійний. З відомостей розвідки та з рухів ворога було ясно, що мусить відбутися вирішальний бій — перший значний бій російсько-української війни. Вже вночі москалі окопалися й утворили лінію по всій довжині наших позицій. Маючи перевагу сил, вони повели лінію далі поза нашу, з метою оточити нас. Цьому ставили опір наші гайдамаки на лівому й правому крилі. Від дев'ятої години ранку ворог почав сильним рушничним вогнем обстрілювати наші позиції, а згодом почав артилерійську підготову, що тривала майже до кінця бою. Ворог досвідченою рукою обстрілював наш тил, залізничну станцію та потяг, який мусів від'їхати на значну віддаль у південному напрямі.

Наша єдина чинна гармата, що відповідала ворогові, була високо на залізничному насипу, добре видна як нам, так і ворогові. Вона була під сильним обстрілом ворога і від'їжджала то вперед, то верталася знову на станцію. Звинна на платформі, обкладена високо мішками з піском, вона шмигала з паротягом то назад, то вперед, додаючи нам відваги й підносячи настрій. Сум огортав нас у хвилини, коли затихала наша гармата: гадалося, що замовкла вона назавжди; але вона знову розпочинала вогонь. Вкоротці почала працювати зі станції наша друга гармата, але куди кволіше, ніж перша.

Десь біля десятої-одинадцятої години бій розгорівся на всю силу. Ворог двічі намагався перейти в наступ на нашому лівому відтинку, але був стриманий вогнем. Що діялося на правому відтинку, по той бік насипу, ми не знали. Місцевість була болотиста, з якої причини й був високий насип, що відгороджував один відтинок від другого. Отож наше командування вибрало дуже невдячне місце для розташування.

В середині бою наша гармата перестала стріляти, а «бронепотяг» від'їхав на станцію; здається, хтось з обслуги був ранений. Пізніше, після бою, ми довідалися, що станція була zagrożена ворогом, який наблизився до неї з правого боку.

Бій розгорнувся з новою силою. Ворог увів у дію кулемети, яких мав куди більше, ніж ми, і почав наступ. Більшовики густою лавою посувалися вперед, не зважаючи на втрати від нашої рідко розсіяної лінії в шанцях. До того ворог ще знищив кулеметним вогнем наш зв'язок з правим відтинком, так що наш старшина не знав, що діється по другому боці залізничного насипу.

Власне в цей час нам найбільше бракувало нашої гармати, крім того, у нас починали вичерпуватися запаси набоїв, яких нам уже не постачали від станції. Як ми пізніше довідалися, наш потяг під час обстрілу станції мусів від'їхати в безпечніше місце, добрих пару кілометрів в південному напрямі, і відвіз також вагон з амуніцією. Була ще й інша причина відтягнення вагона з амуніцією, і то значно поважніша.

Ворожі сили, що наступали на наші лінії шанців обабіч насипу, спочатку звернули всю увагу на правий відтинок,

який був слабший, бо складався майже виключно з учнів та студентів, мало обізнаних з військовою справою. Більшовики, можливо, за допомогою розвідки, знали про це і натискали на правий відтинок, який оточили з трьох боків, зайняли станцію Крути та, сильно прорідивши ряди правого відтинку, притиснули його до високого насипу. Подібним маневром вони оточили також лівий відтинок. З їхньою кількісною перевагою це не було для них тяжко. Одначе старшина Г., який командував нашим лівим відтинком, зауважив цей маневр та, зосередивши сильний вогонь на лівий бік нашого відтинку, дав наказ до відступу.

Рештки січовиків правого відтинку відступали під натиском непомірно сильнішого ворога на станцію Крути, не знаючи, що вона вже в руках ворога. Там вони були оточені і попали в полон. Так само частина вояків лівого відтинку попала в полон на станції, і тільки невеликій частині лівого відтинку вдалося пробитися крізь коло, що його все більше затягав ворог.

Це був дуже тяжкий відступ. Ми добре розуміли та бачили, що майже оточені. Набоїв ставало щораз менше. Багатьом стрільцям рушниці попсувалися, бо були перегріті. Менш досвідчені стрільці віддавали свої набої старшим та кращим стрільцям, а самі, настромивши на рушницю багнет як останню зброю, понуро і безстрашно відступали під кулями ворога, що наступав майже з усіх боків. Наші кулемети з-за браку амуніції майже не працювали. Пригадую, як наш інвалід-кулеметник ніс ще з одним стрільцем кулемет на плечах, щоб не лишити його ворогові.

Кілька кілометрів відступу здавалися вічністю. Коли ми дійшли до нашого потяга, який чекав на недобитків десь далеко в полі, мало в кого лишилося по три-п'ять набоїв. Небагато було тих, яким вдалося відступити до потяга: кільканадцять ранених та стільки ж зі зброєю в руках. Це було все, що лишилося від відділу на 300 вояків. Десь біля п'ятої години ввечорі (бо то ж був січень) купка тих, що відступили, та врятованих пораних сіла за наказом старшин до потяга, знищивши за собою залізничну колію. У дверях та вікнах останніх вагонів поставили кулемети для можливої відсічі ворогові. Потяг рушив на південь...

Від'їзд справив на нас пригноблююче враження, хоч це був крок, конечний для врятування амуніції. Рештки нашого куреня з військового погляду не становили жодної сили. Були надії, що ми дістанемо якусь війському допомогу і будемо зустрічати ворога знову. Ідучи в напрямі на Ніжен, наш потяг кілька разів зупинявся, і ми нищили за собою залізничну колію, щоб утруднити ворогові наступ.

На станції Бобрік ми зустріли перші відділи гайдамацького коша, який їхав нам на підтримку, але не встигли ми розробити пляну зустрічі з ворогом, як гайдамацький кіш був відкликаний до Києва, де саме вибухло більшовицьке повстання. Рештки нашого Студентського куреня дістали на-

каз від'їхати на станцію Дарниця біля Києва на допомогу артилерійським частинам, які звідти обстрілювали головний район більшовиків — Арсенал.

Назустріч більшовицьким військам Муравйова, що наступали з півночі, мав вийти командуючий фронтом полковник Капкан з якоюсь іншою частиною, стягнуеною в цей район. На жаль, так не сталося: частина не прибула вчасно.

*

Гадалося, що повстання в Києві буде швидко ліквідоване та всі сили будуть звернені проти російських військ, що наступали з півночі. Виконуючи допоміжні роботи при артилерії та вартівничу службу, ми чекали на наказ про наше стале приділення. Пізніше частину з нас відіслано на Слобідку, а решта лишилася при артилерії.

Київське повстання одначе не вгавало, та ліквідація його посувалася не так швидко, як спочатку це здавалося. Після кількадежного обстрілу району Арсеналу та Печерського наша артилерія, змінюючи позиції, від'їхала в напрямі на Слобідку, а ми лишилися в Дарниці, де невдовзі з Броварів нас повідомили, що частини Муравйова посуваються на південь. Бронепотяг, що приїхав до Дарниці із станції Київ 2, мав завдання стримувати ворога та не допустити до з'єднання з київськими силами більшовиків, як також боронити залізничий міст через Дніпро. Залога потяга була доповнена гайдамаками, а решта всіх нас дістала наказ перейти невеликими групами через Дніпро і зголоситися до наших частин у Києві.

Не маючи ніяких відомостей, які райони міста зайняті нашим військом, ми розділилися на три групи і попростували через непевний лід у різних напрямках до Києва, з якого лунала безперестанна стрілянина. Ще й тут невблаганна доля забрала з-поміж нас кількох товаришів, які трагічно загинули під тонким льодом на Дніпрі. Я перейшов щасливо з чотирма товаришами в напрямі Лисої гори та Деміївки, де не було боїв, але Деміївка була опанована прихильними більшовикам робітниками місцевих фабрик. Зорієнтувавшись в ситуації, ми знищили свої військові документи та всі зовнішні відзнаки, відкинули зброю і поодинці пішли далі, умовившись попередньо, що вдаватимемо з себе демобілізованих воєнків російської армії, які вертаються додому. Також умовилися, що попрямуємо до українських військових частин на терені Києва. Жодного з тих чотирьох товаришів я більше не спіткав і досі не знаю, чи вони загинули, чи живі.

Переночувавши на Деміївці у знайомих, я наступного ранку трохи затримався вдома у батьків, щоб узяти чисту білизну, помився, наївся і зараз таки пішов далі в напрямі центру міста, куди годі було дістатися. Як я пізніше довідався, зараз же після мого відходу з дому прийшов більшовицький робітничий патруль шукати мене: район, в якому ми мешкали в Києві, як і Деміївка, був опанований більшовиками.

З українськими військовими частинами мені вдалося зустрітись тільки на Брест-Литовському шосе. Звідси я вже відступав на захід разом з військом, яке після підписання Берестейського миру та визнання України Центральними державами знову розпочало наступ на більшовиків.

*

22 січня 1918 Центральна Рада, загрожена наступом більшовиків, проголосила самостійність України, а в останніх днях січня мусіла відійти з невеликими частинами свого війська з Києва на захід. 9 лютого 1918 в Бересті представники українського уряду підписали мировий договір з Центральними державами, які визнали самостійність України.

За згодою Центральної Ради німецькі та австрійські війська ввійшли на територію України, щоб допомогти в боротьбі з більшовиками. Знову почали формуватися українські військові частини на Україні, у Німеччині та Австрії. Незабаром з Німеччини прибула на Україну дивізія синьожупанників, а з Австрії — сірожупанників, створені з українців, колишніх полонених російської армії. Це були добрі військові частини, які посилили невелику молоду українську армію, завданням якої було обсадити північні кордони після визволення України від більшовиків.

Частини української армії, які відступили з Києва на захід (десь понад 3 000), після підписання Берестейського миру знову пішли в наступ проти більшовиків разом з німецькою армією.

Звільнення Києва від більшовиків 1 березня 1918 населення Києва зустріло з захопленням. Навіть російське населення, яке так вороже виступало проти українського війська під час січневого повстання більшовиків півтора місяця тому, під враженням небувало кривавого терору Муравйова було задоволене визволенням.

У березні та з початком квітня 1918 року я з дивізією Натієва та групою полковника Болбочана перейшов усе Лівобережжя від півночі аж до Криму в акції звільнення України від більшовиків, так що в квітні наш відділ був на території Криму. Тому що Центральна Рада визнала недоторканість Криму як татарської території, наші відділи були відкликані, а Крим зайняла німецька армія.

Хоч як тяжкі були наші марші, я постійно згадую красу Лівобережжя, а особливо степової його частини. Знав я добре степи Правобережжя ще з часів своїх юнацьких екскурсій вельосипедом, але незайману красу первісного степу я побачив щойно в околицях маєтку-заповідника Чаплі (сьогодні — Асканія-Нова) на південно-східній Херсонщині. Це було на весні, коли буйна природа степу, не спаленого ще гарячим сонцем, у повній красі півдня прийняла нас на своє прекрасне лоно. Наш відділ, наче в атаківничному надхненні, чувся спадкоємцем славних запорожців. Кілька днів, перебутих у степах, повних пахощів та співу пташин, буйних кольо-

рів квітів і трави заввишки на людський зріст, залишили спомини на все життя.

Лежачи у високій степовій траві після вояцького польового обіду, ми розмовляли з побратимами-вояками про славне минуле нашої батьківщини, так барвисто описане в нашій літературі. Це були хвилини давнього юнацтва, коли ми згадували боротьбу, яку пережив український народ, цей сучасний наш народ гречкосіїв, колись твердий та гордий.

Зрозуміло, що національна романтика захоплювала нас, молодих, на світанку нашої відродженої державности.

*

Невеличка горстка крутянців, що лишилася в живих після трагічного бою, розпорошилася по різних військових частинах по всій Україні. Тільки на весні, під час похорону гротівських героїв у Києві, зустрілося кілька з нас.

Після звільнення України від московсько-більшовицького панування в 1918 році виникла думка відшукати всіх, що згинули під Крутами та поховати жертви в столиці. Організаційний комітет, очолюваний студентом С. Королем, послав кількох із нас, що залишилися в живих, під Крути з завданням розшукати місце, де поховані забиті в бою та розстріляні полонені вояки Студентського куреня Січових стрільців. Перед від'їздом я ще з одним товаришем дістав доручення комітету закупити 200 домовин для перевезення тіл забитих. Доручення це було не легко виконати в добу після короткого, але кривавого панування більшовиків у Києві. Балянс більшовицького терору в Києві був такий: 3 000 розстріляних «контрреволюціонерів». Ці «контрреволюціонери» були здебільшого російські старшини, які пасивно, з певною дозою ворожості як до більшовиків, так і до нас, українців, придивлялися до боротьби. Більшовики розстріляли також досить багато українських громадян. Отож, зібравши з трудом чи не всі домовини, що були на той час у Києві, пізно ввечорі ми на кількох возах повезли їх через Печерське і Звіринець на станцію Київ 2. Це були неспокійні часи у Києві, зокрема на периферіях, та ще вночі. Ми вдвох були за ескорту шести чи восьми возів, маючи при собі гроші на виплату візникам. Хоч ми були озброєні, але про певність, щоб хтось не підстрілив нас з-за рогу, ми вистелили сіном по одній домовині на першому й останньому возі валки, лягли кожний у домовину та й так щасливо довели їх на станцію під акомпаньямент стрілянини, яка спорадично виникала на неспокійних київських периферіях.

Далі буде

П'ятий з'їзд композиторів України

Після шестирічної перерви відбувся на початку грудня 1968 в Києві П'ятий з'їзд Спілки композиторів України. З'їзд був численний і викликав широке зацікавлення. Були на ньому виступи представників інших мистецьких спілок: письменників, художників, кінематографістів та діячів театру. Були офіційні представники: заступник голови ради міністрів УРСР П. Т. Тронько, міністер культури Р. В. Вабійчук, секретар ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренко та інші. Була численна група гостей — музик з інших республік: Узбекістану, Таджикистану, Чувашії, Вірменії, Грузії, Молдавії, Литви й Естонії. Спілку композиторів Союзу РСР репрезентував її секретар Тихон Хренніков.

З'їзд відкрив один з найстарших українських композиторів Лев Ревуцький. З широкою звітною доповіддю виступив голова правління спілки Георгій Іларіонович Майборода.

Основна частина доповіді була присвячена загальному образу сьогочасного українського музичного життя. Творчість українських композиторів виявила в останніх роках велику активність та інтенсивність. «Ще зовсім недалекі ті часи, — говорив доповідач, — коли ми з майже школярською радістю зустрічали появу кожної першої симфонії наших композиторів». Тепер нових творів українського симфонізму так багато, що вони стали якоюсь мірою явищем нормальним. Останні симфонії Бориса Лятошинського, численні симфонії Гліба Таранова (сім), Романа Сімовича (шість) та багатьох інших композиторів:

Дмитра Клебанова, Миколи Колесси, Андрія Штогаренка, Миколи Дремлюги, Олександра Зноско-Боровського, Віталія Кирейка, Валентина Борисова, Ігоря Шамо, Бориса Яровинського, Левка Колодуба, Віталія Губаренка (а ми згадаймо й симфонії самого Георгія Іларіоновича) це велике, багате й різноманітне ціле. Подібні досягнення й на полях інших жанрів і форм: хорово-оркестрової кантати й ораторії, опери, балету, різних видів камерної музики і хорової та сольової пісні.

Інший образ дає територіальний перекий. Діють окремі, якоюсь мірою відмінні музичні центри. Перший Київ, на якому й досі слідна печать двох музичних діячів — Лева Ревуцького та Бориса Лятошинського. Професійно міцна харківська група, що зростала під впливом творчости М. Коляди. Плодотворна і досить численна львівська група. Про її сеньйора Станислава Людкевича доповідач сказав: «Як добрий козарлюга шаблю, так міцно він тримає в руці своє щедре перо». Нарешті діють одеська композиторська організація і (недавно заснована) донецька.

Дуже цікавий і для Майбороди характеристичний його підхід до питань модернізму й композиторської молоді. Він виразно розрізняє два типи традиціоналізму: перший пасивний, статичний, епігонський; другий, що існує, як закономірна потреба, як міцна основа для стрибка вперед. Допповідач говорить про чужі йому спроби експериментування в стилі найновіших течій авангардизму. Одначе у

зверненні до молодих музик він не використовує своєї високої трибуни, не береться картати чи умовляти. Він тільки пригадує молоді:

«Йй, нашій зміні й надії, хочеться нагадати слова великого Кобзаря:

Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєся,
Свого не цурайтєся!»

Не одне добре слово (на мою думку, заслужено) знайшлося в доповідача для музикознавців старшої й молодшої генерації, керівників музикознавчих кафедр у вищих наукових закладах та етномузикологів. Доповідач згадав про справу, яка схвилювала була широкі кола української громадськості, включаючи й нас, музик на еміграції суцїх. Мова про спробу двох авторів, Б. Гошовського та І. Дурнева, «відписати» з історії українського музикознавства працю Миколи Дилецького «Музикійская граматика». Поведінку редакції журналу «Советская музыка», яка помістила статтю згаданих авторів без порозуміння з спілкою композиторів чи з науковими закладами України, він називає неетичною.

Торкаючися питання виконавців, Майборода говорить: «П'ять оперних театрів, одинадцять філармонічних і радіо-оркестр, п'ять професійних хорових колективів, двадцять п'ять філармоній з величезною армією виконавців — все це дає уявлення про Україну, як про велику музичну державу». Однак він не приховував, що на цьому полі не все гаразд. Він говорив про байдужість оперних театрів до творчості українських композиторів, називаючи цю байдужість давньою болючою проблемою.

Так загалом і в коротких рисах можна передати широке звітування дотеперішнього го-

лови спілки про стан української музичної культури під сучасну пору. Інший аспект доповіді це її світоглядово-політичні наставлення. Коментувати їх з віддалі кількох тисяч миль завдання досить складне. Але ми їх поминути не можемо. Для Георгія Майбороди немає сумнівів щодо переваги комуністичного суспільного ладу. Т. зв. капіталістичний світ в його очах духовно зубожілий, а його мистецтво мов «корабель без вітрил, що несеться по бурхливому морю втрачених вірувань і скептицизму». Чимало місця в доповіді присвячено недалекому сторіччю з дня народження Леніна. Говориться про народи усїєї плянети, що «йдуть до Леніна, ламаючи духовні й матеріяльні пута старого світу». Є мова й про велике значення з'їздів і рішень комуністичної партії Радянського Союзу. У наступних рядках постараюся звести з дійсністю деякі тези доповіді, як і пригадати кілька справ вирішального значення, про які доповідач не говорив, а якщо, можливо, й говорив, то їх у газетних звідомленнях не вміщено.

Перше питання стосується українського музичного журналу. Як може функціонувати розгалужена по великих просторах «музична держава» без свого власного засобу комунікації? Чому допускається до такого, щоб у Росії появлялося два об'ємисті музичні журнали, а в Україні немає ні одного? Діється це тепер, після багатьох років розвитку української музичної публіцистики. Чи, може, немає кому писати? До нас, на еміграцію, надходять різні праці українських музикознавців, і ми повинні об'єктивно ствердити, що професійно-науковий рівень тих праць високий. Взяти б у руку хоча останній (третій) випуск щорічника «Українське музикознавство» (Київ, 1968). Для матеріялів, вміщених у ньо-

му, прикметна різноманітність тем, глибина дослідження і приступність та легкість викладу. Чому великому загонові українських музикознавців та музик не дати можливості розмовляти з широкими колами читачів і — слухачів? Чому міністер культури Української РСР допускає таке становище?

Коли мова про «глибокий зміст рішень партії з ідеологічних питань», то я пригадаю одне з тих рішень. Про недавно померлого Бориса Лятошинського Майборода так говорив на з'їзді: «Ми повинні віддати шану імені Б. Лятошинського, чия творчість — універсальна за своїм діапазоном і глибока проникненням у духовний світ нашого сучасника — була і є великим і прогресивним явищем у сучасній українській музиці». Пригадаймо, що діялося з Лятошинським у 1939—40 роках. Насамперед його умучили написати «Урочисту кантату», присвячену Сталінові. Це великих розмірів п'ятичастинний твір для солістів, мішаного хору і симфонічної оркестри. Кантата була закінчена восени 1939 року. І вперше виконана під час концертів з нагоди візнього пленуму оргкомітету Спілки композиторів Союзу РСР у Києві. Це було на весні 1940 року. Як один з учасників львівської делегації на пленумі, пригадаю, що виконання кантати було незвичайно дбайливе і старанно підготоване. І все ж під час обговорення прослуханих концертів один з членів московської делегації виступив з нищівною критикою «Кантати». Було ясно, що виступ був продиктований «рішенням партії». Ніхто з правління спілки не став на оборону композитора. Зробив це один з львівських музик (у той час ми ще не були достатньо заправлені і приучені до фокусів «соцреалізму»). Пам'ятаю, як сам Лятошинський, глибоко схвилований, спростовував закиди

згаданого критика. Подібне повторилося згодом з третьою симфонією композитора, яку довелося йому переробити, знову ж таки з мотивів абсолютно позамузичних.

Приклад з творами Бориса Лятошинського тільки один з багатьох. Подібного приниження довелося зазнати видатному російському композиторові Сергію Прокоф'єву. Взагалі вражає недовіря партійних кіл до композиторів. У минулому було добре відоме негативне ставлення цих кіл до чисто інструментальних творів при фаворизуванні вокальних. Діялося це тільки тому, що в цих останніх текст говорив докладно, про що в музиці мова. Такий підхід людей, які мали вирішальне слово у питаннях музичного мистецтва, свідчив про їхній примітивізм і обмеженість. При усіх пороках і слабостях, яких т. зв. капіталістичному світові, на жаль, не бракує, подібних явищ зовнішнього втручання до основ мотивації творчих мистецьких процесів тут таки немає.

У привітання, яке п'ятому з'їздові прислав Центральний комітет КПУ, є мова про «високі принципи інтернаціоналізму». Чи ці принципи зобов'язують тільки українських музик? На практиці у таких випадках, як оперні вистави Московського Великого театру на Експо 67 у Монреалі, ми зустрілися з явним виявом національної російської обмеженості: у програмах усіх без винятку кільканадцятьох вистав були опери виключно російських композиторів. Саме тепер американська преса принесла повідомлення про приїзд державної симфонічної оркестри з Москви під керівництвом Е. Светланова. У програмах 12 концертів у Нью-Йорку є твори самих російських композиторів та ще по одному твору Бетговена і Дворжака. У перелічених вгорі українських симфоністів, старших і молод-

ших, не знайшлося ні одного твору, вартого уваги московської симфонічної оркестри. Це, зрештою, явище загальне, якщо мова про закордонні виступи російських музичних ансамблів чи солістів. Воно власне й є повним запереченням проголошуваних партією гасел інтернаціоналізму.

Те, що ми тут, на еміграції, говоримо про свідоме спихання української музики до побічної і провінційної ролі, не наша вигадка, а, на жаль, дійсність. Одним з доказів цього є факт, як потрактовано в СРСР роздачу відзначень і нагород у музичній ділянці. Свою вимову має й склад делегацій з союзних республік власне на п'ятому з'їзді. Були там чотири грузинські музики, три узбеки, три естонці, а з Москви приїхав, крім офіційного делегата, єдиний Арам Хачатурян. Як видно, російських музик київський з'їзд не зацікавив.

Змальований Георгієм Майбородою ясний образ музичного життя України виходить у світлі цих наших зауваг трохи приречений, зате він ближчий до дійсного стану. А це найважливіше.

У ході нарад з'їзду відбулися численні виступи членів спілки. Дмитро Клебанов говорив про роботу харківської групи, особливо в ділянці ширшої пропаганди музичної культури. Юлія Мейтуса цікавили питання сьогочасного оперного мистецтва. Стефанія Павлишин, Леонід Гравовський і Мирослав Скорик головну вагу приділили творчості молодих.

На з'їзді обрано керівні органи Спілки композиторів України на наступні чотири роки, які уконституювалися так: Андрій Штогаренко — голова, О. Білаш та К. Домінчен — заступники голови, Л. Ревуцький, В. Гомоляка, А. Кос-Анатольський, Г. І. Майборода, Ю. Мейтус, П. Гайдамака, Л. Колодуб, М. Скорик та Ю. Знатоков — члени правління.

Протягом майже цілого тижня відбувалися з нагоди з'їзду концерти української сьогочасної симфонічної, камерної та хорової музики, оперні вистави і виступи солістів. У програмах були здебільшого твори українських композиторів, створені за останні роки. З більших творів варто згадати опери «Тарас Шевченко» Г. І. Майбороди, «Загибель ескадри» В. Губаренка і «Поему про Марину» Б. Яровинського, вокально-симфонічну поему «Наймит» Станіслава Людкевича, оркестрові твори: симфонії О. Зноско-Боровського і М. Дремлюги, концерти для скрипки з оркестром В. Кирейка і В. Золотухіна, сюїту з балету «Снігуронька» К. Домінчена і «Гуцульські картини» Л. Колодуба.

На основі приступних нам друкованих матеріалів, які появилися під час і після з'їзду, скажемо, що ці концерти показали досить всебічну і широко розбудовано музичну культуру сьогочасної України з її досягненнями і слабостями. Її наступним кроком повинен бути вихід у широкий світ,

Василь Витвицький

Автори цього і попереднього чисел

РОМАН БАБОВАЛ народився 1950 року в Бельгії. Закінчив українську середню школу в Римі. Дебютував віршами в пластових журналах. У нашому журналі друкується вперше.

ВАСИЛЬ БАРКА — відомий поет, прозаїк та есеїст на еміграції, автор збірок «Апостоли», «Білий світ», «Псалом голубиноного поля», «Океан» та «Лірник» і повістей «Рай» та «Жовтий князь», автор книги «Правда Кобзаря». Живе в штаті Нью-Йорк, США.

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ — маляр, графік, поет та літературний критик. Співорганізатор «Асоціації назалежних українських мистців» у Львові та її мистецьких виставок. Автор збірок «Барви і лінії», «Буруни», «Слова на каменах», «Сновидів» (лірична поема), «Вітер над полями» та «Вогнем і смерчем». Автор мистецьких монографій «Шевченко-маляр», «Павло Ковжун», «Крук, Павлось, Мухин» і вступного слова до англomовної монографії «Олександр Архипенко». Живе у США. Готує до друку переклад творів Франсуа Війона.

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА — поетка «Нью-йоркської групи»; авторка збірок «Трагедія джмелів», «Легенди і сни» та «Рожеві міста». Закінчує англійський роман «*Juanito*».

ЛЮБОМИР КОВАЛЬ — викладає економіку у Флінтському коледжі Мішіганського університету, США. Автор розвідок з ділянки економіки.

ОЛЕГ КОВЕРКО — поет молодшого крила «Нью-йоркської групи». Автор збірки «Ескізи над віддаллю». Живе в Чикаго.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ — літературознавець і критик. Автор книжок «Нариси з теорії літератури» і «Сучасна література в УРСР», упорядник «Панорами найновішої літератури в УРСР» та збірки поезій В. Симоненка «Берег чекань» і документів про рух опору на Україні (польською мовою) «*Ukraine 1956—1968*». Працює над збіркою літературно-критичних есеїв.

ВОЛОДИМИР ОДАЙНИК — викладає в Колумбійському університеті в Нью-Йорку, США, і готує там докторську дисертацію з ділянки філософії марксизму. Автор книжки «*Marxism and Existentialism*». У «Сучасності» друкується вперше.

МІРКО ПИЛИШЕНКО закінчив мистецькі студії в університеті в Баффало, штат Нью-Йорк, США. Очолює відділ графіки в Бріджпортському університеті в тому ж штаті.

ГАЛИНА СЕВРУК — скульпторка і керамістка, що живе в Києві.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ — видатний поет «Празької школи», який тепер живе у США. Останньо друкувався в «Сучасності» за грудень 1968.

ВАСИЛЬ СТУС — київський поет молодії зміни.

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ — поет «Нью-йоркської групи». Автор збірок «Життя в місті», «Пополудні в Покіпсі», «Ідеалізована біографія», «Без Іспанії» і роману «Шляхи». Останньо друкувався в «Сучасності» за листопад 1968.

ВІКЕНТІЙ ШАНДОР — доктор юридичних наук, колишній представник уряду Карпатської України в Празі (1938—39). Живе в Нью-Йорку.

ЛИСТУВАННЯ РЕДАКЦІЇ

До члена редакційної колегії нашого журналу, п. Романа Рахманного, надійшов з Торонто (Канада) не підписаний лист читачів, у якому критично обговорена літературно-мистецька частина нашого журналу.

Просимо авторів ласкаво подати нам свої прізвища, якщо вони зацікавлені, щоб їх лист був опублікований в одному з найближчих чисел журналу «Сучасність».

Редакція

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Олег Коверко*. Перелітні птахи.
8 *Патриція Килина*. Вершники.
39 *Валерій Шевчук*. Вікно.
52 *Святослав Гординський*. Французькі поети українською мовою.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 61 *Іван Кошелівець*. Про переклади й різне інше.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 76 *Василь Стус*. Відкритий лист.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

- 82 *Любомир Коваль*. Михайло Туган-Барановський, його життя і наукова діяльність (I).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 98 *Вікентій Шандор*. У тридцятиліття Карпатської України.

СПОГАДИ

- 106 *Кирило Миколайчук*. Записки з подорожі Української республіканської капелі (II).
112 *Л. Васильківський*. Роздуми на схилі життя (III).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 П'ятий з'їзд композиторів України (*Василь Витвицький*).
126 Автори цього і попереднього чисел.
127 ЛИСТУВАННЯ РЕДАКЦІЇ

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

Велико-британія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимій Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.